

Sonja Hukantaival

Muinaistutkijamme

Joskus asiat nytkähtävät eteenpäin aivan kuin itsestään. Vielä viime numeron pääkirjoituksessa pohdin lehtemme tulevaisuutta pieni huoli mielessäni. Nyt asiat näyttävät jo huomattavasti selkeämmiltä. Ensinnä, lehdelle on päätetty hakea lupaa käyttää Tieteellisten seurain valtuuskunnan vertaisarviointitunnusta. Jos kaikki menee suunnitellusti, jatkossa tullaan merkitsemään lehden (toimituskunnan ulkopuolisesti) vertaisarvioitua artikkelit tällä tunnukseksi. TSVn mukaan tunnuksen käytön tavoitteina on yhdenmukaistaa kotimaisen tiedekustantamisen vertaisarviointikäytäntöjä ja edistää julkaisujen laadunarvioinnin läpinäkyvyyttä. Kirjoittajat siis ilmoittavat heti ensi lehdestä alkaen lähettäessään tekstiään lehden toimitukseen, onko se vertaisarviointiin menevä tieteellinen artikkeli vai jokin muu ajankohtaisaihe, keskustelunavaus, kirja-arvio tai seminaarikatsaus.

Lehden pääasiallisina kielinä ovat edelleen kotimaiset – suomi ja ruotsi. Tätä seikkaa pidetään Suomen arkeologisessa seurassa hyvin tärkeänä. Suomen kielen heikkenevästä asemasta tieteen kielinä on keskusteltu mediassa viime vuosina toistuvasti. Myös Kotimaisten kielten keskus on julkaissut jo vuonna 2010 vetoomuksen suomen kielen aseman turvaamiseksi tieteen ja korkeimman opetuksen kielinä. Englanninkielen aseman vahvistuessa mahdollisuudet edistää suomen kielen kehittymistä tieteen ja asiantuntijuuden kielinä heikkenevät. Lisäksi pidän erittäin tärkeänä huomiona sitä, että emme tee tiedettä, tässä tapauksessa arkeologiaa, vain muille arkeologeille, vaan kaikkien iloksi ja hyödyksi. Myös englanninkieltä huonosti lukevan tulisi voida seurata oman lähiseutunsa arkeologian antia. Jos tämä tehtävä jää vain tieteen popularisoinnin harteille, kuilu arkeologien ja muiden ihmisten välillä kasvaa turhan isoksi. Ennen kaikkea siksi, että tieteen popularisointiin ei useinkaan ole mahdollista varata riittäviä resursseja.

Yhdistettyinä suomen kieli ja toimituskunnasta riippumaton vertaisarviointi muodostavat kylläkin pienen haasteen. Tilanne vaatii meiltä arkeologeilta entistäkin laajempaa sitoutumista Muinaistutkijan syntyyn. Toivon, että tämä saa lehden tuntumaan vielä enemmän omalta – meidän Muinaistutkijaltamme. Itse olen ollut mukana lehden teossa jo seitsemän vuotta. Ensin olin kolme vuotta toimituskunnassa, enimmäkseen oikolukemassa, arvioimassa ja kommentoimassa lehteen tulleita tekstejä. Sitten jatkoin vastaavana toimittajana neljä vuotta. Muutaman lehden olen vielä taitanutkin. Näinä vuosina Muinaistutkija on opettanut paljon ja olen ajasta suunnattoman kiitollinen. Yksin en toki koskaan ole lehteä tehnyt, joten kiitos ja kumarrus kuuluvat niin osaavalle toimituskunnalle kuin kaikille lehteen kirjoittaneille ja sitä lukeneillekin. Ensi vuoden alusta Muinaistutkijalla on uusi vastaava toimittaja. Tervetuloa, Noora Hemminki!

Kaisa Autere, Hanna Korhonen & Kim Krappala

Arkeologiaa pedagogisesti – Mullankaivajat Kontiolahdella Vaskiseppä Takkusen talon koululaiskaivaukset

Pedagogisk arkeologi – En utgrävning för skolelever vid kopparsmedens hus i Kontiolahti

I september 2018 ordnades en arkeologisk utgrävning för skolelever vid kopparsmeden Tobias Takkunens hus i Kontiolahti. Detta skedde som ett samarbetsprojekt mellan Finlands nationalmuseum, Museiverkets enhet för arkeologiska fälttjänster samt Föreningen för kulturarvsfostran i Finland. Projektet finansierades med Finnska kulturfondens Mullankaivajat-stipendium. Kontioniemiskolans ca 90 elever, från förskolan till årskurs 6, deltog i projektet. Förutom den arkeologiska utgrävningen ingick både en veckas förberedande arbete och en veckas efterarbete i projektet. Utgrävningen hade en publikarkeologisk målsättning med speciell fokus på samarbetet med barnen och det pedagogiska förverkligandet. Syftet var att utveckla arbetsmetoder som i fortsättningen kan tillämpas vid utgrävningar för skolelever. Då barn är med krävs särskilda förfaringssätt då det kommer till tidsanvändning och de vuxnas roll vid utgrävningarna. I artikeln diskuteras därtill de pedagogiska utgångspunkterna för publikarkeologi liksom hur arkeologi kan användas inom skolundervisningen.

Johdanto

Kontiolahden vaskiseppä Takkusen talolla järjestettiin Suomen Kulttuurirahaston Mullankaivajat-apurahalla koululaiskaivaukset syyskuussa 2018. Hankkeen toteuttivat yhdessä Kansallismuseo, Museoviraston Arkeologiset kenttäpalvelut ja Suomen Kulttuuriperintökasvatuksen seura.¹ Projektiin osallistuivat Kontioniemen koulun n. 90 oppilasta esikoululaisista kuudesluokkalaisiin. Hankkeeseen kuului Takkusen talolla toteutettujen kaivausten lisäksi koululla järjestetty valmisteluviikko sekä jälkityöviikko, joiden aikana lapset tutustuivat arkeologin työhön ja arkeologiseen tutkimusprosessiin.

Mullankaivajat Kontiolahdella -hankkeen tavoitteena oli perehdyttää koululaisia oman kotiseutunsa kulttuuriperintöön arkeologisia menetelmiä hyödyntäen. Järjestetyllä koululaiskaivauksella oli pedagogiset ja yhteisöarkeologiset tavoitteet. Projektissa keskityttiin lasten kanssa työskentelyyn ja hankkeen pedagogiseen toteutukseen, eikä kaivauksilla

ollut arkeologista, tutkimuksellista tavoitetta. Kehitimme erityisesti koululaiskaivauksille sopivia työskentelytapoja. Koululaisten kanssa työskentely edellyttää erityisiä käytännönjärjestelyjä liittyen käytettävissä olevaan aikaan ja mukana olevien aikuisten määrään ja rooliin. Artikkelissa keskustellaan myös yleisö- ja yhteisöarkeologian pedagogisista lähtökohdista ja arkeologian hyödynnettävyydestä kouluopetuksessa. Arkeologiassa käytettävät menetelmät, metodologian käytännönläheisyys ja toiminnallisuus tukevat nykyisten esi- ja perusopetuksen opetussuunnitelmien oppimiskäsitysten mukaista oppimista.

Takkusen talo Kontiolahden Asemankylällä

Koululaiskaivausten kohteeksi valittiin Kontiolahden Kontioniemellä sijaitseva, 1800-luvulla rakennettu vaskiseppä Takkusen talo. Kohde sijaitsee Kontioniemen Asemankylällä Höytiäisen kaakkoisrannalla, Kontiolahden ja

Hirviselän ympäröimällä niemikkeellä. Takkusen talo kuuluu nykyisin Puhakkalan tilaan ja sijaitsee siihen kuuluvien peltojen ympäröimällä, heinäkasvien peittämällä kummulla.²

Rakennukseen kuuluu nykyisin hirsistä rakennettu tupa ja osittain lautarakenteinen eteinen. Taloon aikaisemmin kuulunut kolmas tila erottuu maastossa talon pohjoisseinältä alkavana 6,5 x 6,0 metrin kokoisena ja 0,4 m korkuisena, suorakulmionmuotoisena korokkeena. Kohteella ei ole muinaisjäännösstatusta, mutta rakennusta on ehdotettu suojeltavaksi Kontiolahden kunnan tilaamassa Kontioniemen alueen rakennus- ja kulttuurihistoriallisen selvityksessä. Siinä todetaan Takkusen talon edustavan ”aikansa pieneläjän” asumista ja ammatinharjoitusta, ja suositellaan rakennuksen suojelua ja säilytystä alkuperäisellä paikallaan (Kontioniemen Rakennus- ja kulttuurihistoriallinen selvitys 2014: 30).³

Vaskiseppä Takkusen talon varhaisvaiheiden historia perustuu osaltaan paikalliseen kertomaperinteeseen. Kontiolahden kotiseutuyhdistyksen muistelmateoksissa rakennus tunnetaan ns. Lahdenpohjan mökinä. Mökki sijaitsi ennen vuosina 1854–1859 toteutettua Höytiäisen laskua aivan rannan tuntumassa (Höytiäisen laskusta ks. Tuomi et al. 1984: 216). Kertoman mukaan silloinen Hovilan isäntä A.F. Ahnger kutsui Tobias Takkusen tilalleen sepäksi ja antoi Lahdenpohjan mökin hänen asuttavakseen 1850-luvulla. Maa kuului tuolloin Kontiolahden kirkonkylän suurtilaan Hovilaan, joka oli siirtynyt Ahngerin omistukseen 1800-luvun alkupuolella. Takkunen sai kupariseppän oikeudet kruunulta 1861 ja muutti Lahdenpohjan mökistä uuteen ja suurempaan pihapiiriin Kontiolahden Jakkilanvaaraan (Tuomi et al. 1984: 626; Ahvenainen & Karttunen 2013: 123). 1850–60-luvulla Hovilan tila siirtyi joensuulaisen liikemiehen Matti Puhakan omistukseen (Ahvenainen & Karttunen 2013: 125).

Valmisteluviikon tehtäviä ja ongelmalähtöinen oppiminen

Projekti aloitettiin kaivausta edeltävällä valmisteluviikolla Kontioniemen koululla. Tuolloin kaikille luokka-asteille pidettiin oppitunnin mittainen esitys arkeologiasta ja tulevista viikoista. Lisäksi allekirjoittaneet havainnollistivat arkeologin työtä oppilaille kertomalla omia kaivausmuistojaan. Lapset saivat myös tutustua historiallisen ajan arkeologisiin löytöihin Museoviraston Koekaivausryhmän poistettujen löytöjen avulla.

Kouluympäristössä arkeologia toimii kehyksenä ns. ongelmalähtöiselle oppimiselle, jossa oppilaille esitetään sopivan haastavia ongelmia. Näihin oppilaat etsivät ratkaisua yksin tai ryhmässä. Arkeologinen tutkimus on tulkitsemisen tiedettä ja näin tarjoaa mahdollisuuden esitellä tieteellisen tiedon tuotamista ja tiedon arviointia konkreettisella tavalla. Arkeologin työtä ja tutkimusta lähestyttiin valmisteluviikon esityksessä erityisesti kysymysten ja kuvien kautta soveltaen ongelmalähtöistä oppimista. Mielenkiintoiset kysymykset voivat herättää oppilaassa kiinnostuksen paitsi arkeologiaa, myös yleisemmin tiedettä ja tutkimusta kohtaan.

Koululaisille esitettäviä kysymyksiä olivat mm. mitä arkeologia on, mistä arkeologit tietävät, mistä pitää kaivaa tai mistä tiedämme, kuinka vanha jokin esine tai muinaisjäännös on. Kuvat ja esineet toimivat vihjeinä lasten keskustelulle ja pohdinnalle. Löytöjä katsottaessa heräteltiin ajatuksia niiden käyttämisestä tulkinnan välineinä. Esineistä ja muista arkeologien käyttämistä lähteistä on usein toimivinta puhua tarinoiden ja elävöittämisen kautta. Ajatuksesta vaikuttivat saavan kiinni kaikenikäiset, kun esimerkit rakennettiin ikäryhmälle sopiviksi. Historiallisen ajan löydöt ovat sopivan tuttuja, jolloin lapset pystyvät ymmärtämään ne intuitiivisesti. Samalla jo vieraaksi käyneet materiaalit punasaviasioista kuparinappeihin tuovat esineisiin jännittävää vierautta.

Koululaiskaivausten kulku

Kenttätöitä järjestettiin 3.–6.9.2018. Ensimmäinen päivä oli varattu arkeologeille kaivauspaikan valmistelua ja koekuoppien kaivamista varten. Koska kaivauksella ei ollut arkeologisia tutkimuksellisia tavoitteita, koekuoppien tarkoitus oli kartoittaa lapsille sopivia kaivauspaikkoja. Kriteereinä oli maan helppo kaivettavuus ja löytöjen määrä. Toisaalta haluttiin välttää kohteen mahdollisten rakenteiden turhaa koekuoppittamista.

4.–6.9. koululaiset vierailivat kaivausalueella luokkaryhmittäin. Lapset vierailivat kaivauksilla kahdessa ryhmässä: toiset aamu- ja toiset iltapäivällä. Torstaina järjestettiin vain aamuryhmä, jolloin iltapäivä oli varattu arkeologeille kaivausten loppuun saattamista varten. Kukin luokka-aste työskenteli kaivauksilla puolentoista tunnin ajan. Keskimäärin 25 oppilaan ryhmät jaettiin viiteen pienryhmään, jotka kiersivät Takkusen talon ympäristöön suunnitelluilla, noin 20 minuutin tehtävapistellä.

Ensimmäinen piste oli Kaivaus-piste, jossa lapset kaivoivat heille tarkoitetuilla kaivausalueilla. Toinen piste oli ns. arkeologin valokuvauskoulu, jossa lapset harjoittelivat järjestelmäkameran käyttöä opettelemalla tarkennuksen, valotusajan ja zoomin säätöä erilaisissa kuvausolosuhteissa. Kolmas piste oli Sepän pajaa etsimässä -rasti, jolla kokeiltiin metallinilmaisimen käyttöä. Neljäntenä järjestettiin Arkeologin mittauskoulu, jossa mitattiin kelamitalla Takkusen talon ympäristöä ja avustettiin metallinilmaisinyhmää mittaamalla käytössä olleella tarkkuus-GPS-laitteella metallinilmaisimella tehtyjen löytöjen löytöpaikkojen koordinaatit (kuva 1). Viides piste oli eväiden syöntiä, Takkusen talon sisällä vierailua ja mielipiteiden vaihtoa varten.

Huomioita koululaiskaivausten käytännön järjestelyistä

Kaivausten aikana alueelle avattiin lapsia varten kolme 1,5 x 1,0 metrin kokoista kaivausalueutta. Edellä kuvatun kokoiselle kai-



Kuva 1. Kaivausten mittauspisteellä arkeologit Janne Rantanen ja Sara Perälä ohjasivat oppilaita tarkkuus-GPS-laitteen käytössä. Kuva: Hanna Korhonen.

vausalueelle mahtui hyvin kaivamaan 4–6 lasta ilman, että lapset loukkaisivat toisiaan terävillä kaivauslastoilla. Maan kaivaminen 10 cm:n tasoissa lisäsi kaivamiseen haastetta ja tuumastukilla mittaaminen toi tekemiseen mukavaa tieteellisyyden tuntua. Kaivausvälineiden käyttämisessä on selkeintä, että vain aikuiset kantavat ämpäreitä ja käyttävät suurempia oksasaksia. Pienempiä juurisaksiakaan ei kannata jakaa kuin vanhemmille lapsille. Kaivausalueiden merkitseminen huomiovälinein on lasten kanssa työskennellessä erityisen tärkeää, ja kuoppia on hyvä turvallisuussyistä olla mahdollisimman vähän kerrallaan avonaisina.

Tärkeitä kentällä huomioitavia käytännönseikkoja ovat erityisesti mukana olevien aikuisten määrä ja koulun opettajien rooli. Olimme sopineet mukaan tulevien aikuisten määrästä etukäteen koulun kanssa ja keskustelleet muun muassa siitä, kuinka opettajilla on projektin kaikkien osa-alueiden aikana



Kuva 2. Koekaivausr ryhmän korkeakouluharjoittelija Teemu Väisänen ohjaa Kontioniemen koulun viidesluokkalaista metallinilmaisimen käytössä. Kuva: Hanna Korhonen.

vastuu ryhmän työskentelyn toimivuudesta ja ns. kurin pidosta. Yhteistyö Kontioniemen koulun kanssa sujuikin tässä mielessä koko projektin ajan erittäin hyvin. Luokan opettaja vastasi tunnin kulusta luokahuoneessa, ja kaivauksille oli järjestetty mukaan 3–4 aikuista jokaista kaivauksilla vierailevaa luokkaa kohden. Tämän lisäksi oli tärkeää, että arkeologeja oli kaivauksilla riittävästi. Erityisesti pienten lasten kanssa on ihanteellista, jos jokaista työpistettä ohjaa kaksi aikuista. Käytännön asioiden järjestämisen lisäksi lasten kysymyksille ja rauhalliselle kanssakäymiselle jää näin enemmän aikaa. Kontioniemen koulun opettajien kanssa myöhemmin käydyissä keskusteluissa korostui kaivauksilla ja muissa tehtävissä luodun rennon ilmapiirin ja tarpeeksi rauhallisen tahdin merkitys, jolloin lapsilla on tarpeeksi aikaa keskittyä kulloinkin tehtävään asiaan.

Valmisteluviikon merkitys korostui myöhemmin kentällä eri tehtävistä ohjatussa. Koska perusasiat arkeologisesta tutkimuksesta olivat tuttuja, kunkin työpisteen ohjaaja saattoi keskittyä vain juuri kyseiseen työpisteeseen liittyvään tehtävään eikä kentällä tarvinnut enää selittää toimintojen perusteluja (kuva 2). Lasten työskentelyä ohjatussa on luontevaa, että tieto on jaettu tarpeeksi pieniksi paloiksi ja kertomista jaksotetaan. Tärkeitä valmisteluviikolla käsiteltyjä perusasioita, jotka helpottivat käytännön työtä kaivauksilla, olivat mm. löytökontekstin merkitys, löytöjen jälkityöstäminen ja talletuspaikka sekä ajatus yhteisestä tekemisestä. Löydöt ovat lapsille kaivausten mieleenpainuvien asia, ja ajatus siitä, että ”löytäjää ei saa pitää”, voi tuntua vieraalta, ellei löytöjen säilytyksestä ja yhteisestä omistuksesta ole keskusteltu etukäteen. Yhteinen kulttuuriperintö konkretisoituu lapsille muun muassa ajatuksella siitä, että museoissa esineet ovat kaikkien nähtävillä ja kuka tahansa voi näin saada niiden avulla uutta tietoa.

Takkusen talon kaivauksilla toimi myös hyvin selkeä lasten kaivauksilla olon ja arkeologien tekemän kaivaustyön erottaminen. Koska kaivauksella ei ollut tarvetta tehdä kattavaa koetutkimusta, kaivettavat alueet oli helppo pitää niin pieninä, että arkeologit ehtivät saattaa tutkimukset rauhassa loppuun lasten lähdettyä. Jos alueita on tarpeen tutkimuksellisista syistä avata enemmän kuin mitä lapset keskenään ennättäisivät kaivaa, kaivausten lomaan on nähdäksemme tärkeä varata arkeologeille omaa rauhallista työskentelyaikaa. Jokaiseen työpäivään on toisin sanoen hyvä varata tarpeeksi aikaa, jolloin lapset eivät ole kaivauksilla mukana. Tällöin arkeologeilla on hyvin aikaa tehdä valmisteleva työ, tarpeen mukaan viimeistellä ja täyttää avatut alueet ja pitää riittävästi taukoja.⁴

Jälkitöitä ja näyttelyn sommittelua: prosessioppiminen ja arkeologia

Jälkityöviikko järjestettiin kaivausta seuraavalla viikolla 11.–13.9.2018. Tuolloin 1.–6.-luokkalaisten järjestettiin kullekin

luokka-asteelle kaksi oppituntia ja esikoululaisille yksi oppitunti. Tehtävät ja tunnin sisältö suunniteltiin kunkin luokka-asteen mukaan. 5.–6-luokkalaisten kuului ensin esityksen arkeologisista jälkitöistä ja puhdistivat ja luettelivat pienryhmissä edellisellä viikolla kaivettuja löytöjä. Löytöjen puhdistaminen ja luetteloointi oli jaettu pienempiin vaiheisiin, jotka esiteltiin 5.–6-luokkalaisten jaetusohjelmassa, jolloin ryhmät saivat itse organisoida työn tekemisen parhaaksi katsomallaan tavalla. Luetteloointiin kuului materiaalin tunnistusta, mittaamista ja sanallista kuvailua. 3.–4-luokkalaisten tunti oli samankaltainen, mutta ryhmätyön sijaan he työskentelivät rauhassa itsenäisesti metallinilmaisimella tehtyjen löytöjen parissa. 1.–2-luokkalaisten jälkityötehtävissä painotettiin tarinallisuutta. He rakensivat vanhempien koululaisten puhdistamista löydöistä näyttelyn taustakankaan ja -kartongin avulla (kuva 3). Pienryhmissä tehdyt työt kuvattiin lopuksi ”diginäyttelyksi”.

Jälkityöviikon toinen tehtävä esitteli esihistoriallista löytöaineistoa kalliomaalausten muodossa. Kaikki luokka-asteet eskareista 6-luokkalaisiin maalasivat punamultamaalilla oman kalliopiirroksensa kivilaatoille (kuva 4). Maalausten yhteydessä keskusteltiin arkeologisesta tulkintaprosessista. Lapsille tärkeiksi muodostuneet löydöt olivat näytillä, ja niitä saattoi käyttää inspiraationlähteenä omaan kalliopiirrookseensa.

Edellä kuvatut esimerkit ilmentävät arkeologian hyödynnettävyyttä opetuksessa ja sen luontevaa linkittymistä nykyisiin esi- ja perusopetuksen opetussuunnitelmien oppimiskäsityksiin. Nykyinen oppimisajattelu korostaa oppimisen kontekstia. Konstruktivistisen oppimiskäsityksen mukaan oppilas on aktiivinen toimija, joka oppii hyvin rakennetussa oppimisympäristössä tekemällä monipuolisesti erilaisia asioita (ks. esim. Tynjälä 1999). Kontiolahden koululaiskaivausten tavoitteet liittyvätkin ns. arkeologiapedagogisten käytäntöjen kokeiluun ja arviointiin. Koululaisarkeologiassa oppilas osallistuu tutkimuksen tekoon ja oppii ajattelemaan yhdessä muiden oppilaiden kanssa tehden yhteistyötä ja ratkaisemalla ongelmia. Tässä kontekstissa oppimiseen liittyy erityisesti pro-



Kuva 3. Kontioniemen tokaluokkalaisten näytteilleasettelu Takkusen talon löydöistä. Kuva: Kim Krappala.

sessien kautta oppiminen: asioiden suunnittelu, toteuttaminen ja tehdyn monipuolinen reflektointi. Arkeologian tuoma monipuolinen toiminnallinen ja osallistava oppimisympäristö luo hyvän alustan edellä kuvatun kaltaiselle oppimiselle.

Koululaisarkeologia kytkeytyy lisäksi monialaiseen oppimiseen. Opettajat kehuivat myöhemmin arkeologiseen tutkimusprosessiin kuuluvien töiden monipuolisuutta. Tehtävät olivat lapsille sopivan haastavia ja arkeen ja muuhun koulutyöhön helposti sidottavia. Kontiolahdella toteutettu pedagoginen kokonaisuus sovelsi historiaa, ympäristöoppia, äidinkieltä ja kirjallisuutta, kuvataidetta, matematiikkaa, uskontoa ja liikuntaa. Projektin aikana opettajat kertoivat hyödyntäneensä arkeologiaa myös muussa opetuksessaan. Koulupäivien aikana tehtiin piirustuksia vanhoista esineistä, harjoiteltiin vanhoja käsialoja, koottiin näyttely vanhoista esineistä ja kirjoitettiin yhdessä satua Takkusen talon inspiroimina.



Kuva 4. Kontioniemen koulun neljäsluokkalaiset maalaavat punamultatöitä. Kuva: Kim Krapala.

Samalla arkeologinen kehys mahdollistaa hyväksi havaitun luovan, leikkilisen ja yhteisöllisen oppimisympäristön (ks. Kangas 2010). Koulutehtävästä saatu myönteinen tunnekokemus, löytämisen ja onnistumisen kokeminen sekä yhdessä tekeminen parantavat oppimiskokemusta. Löytöpussien avaamiseen liittyvä pieni jännitysmomentti tuo työhön lisämielenkiintoa ja sopiva haastavuus ja rauhallinen tahti antavat malttia keskittyä esillä olevaan työhön. Ihanteellisen oppimisympäristön keskiössä on oppilaan motivaatio. Myöhemmin lapsilta kerätyissä avoimissa palautekirjeissä oli nähtävissä, että kentällä vaikealta tuntuneet tehtävät, kuten mittaaminen, olivat jääneet lapsille mieleen mukavina kokemuksina. Kaikissa koululaiskaivausten vaiheissa onkin hyvä varata asioiden tekemiseen tarpeeksi aikaa ja pitää aikataulu mahdollisuuksien mukaan väljänä.

Lopuksi

Takkusen talon kaivausten aikana otettiin tarkkaan huomioon koululaiskaivauksiin liittyvät erityistarpeet ja kehitettiin koululaiskaivauksille sopivia käytännön työskentelytapoja. Arkeologin näkökulmasta yleisö- ja yhteisöarkeologia voi vaikuttaa alan viihteellistämiseltä ja suuremmassa kuvassa merkityksettömältä. Alan arvostuksen ja väärinkäsityksien välttämisen kannalta on hyvä pyrkiä selittämään arkeologian metodologian yleisölle myös toiminnallisessa ympäristössä. Erityisesti koululaisarkeologia auttaa hahmottamaan arkeologian monipuolista hyödynnettävyyttä koulutuksessa (keskustelusta ks. mm. Henson 2017). Kontioniemen koulun opettajat kommentoivat myös, kuinka arkeologin työn kautta hahmottui konkreettisten esimerkkien muodossa, mihin koulussa opittuja asioita myöhemmin elämässä tarvitaan. Osa lapsista tuli välitunnilla juttelemaan omista ammatinvalintahaaveista, ja vähemmän tunnetun ammattiryhmän näkymisellä

koulun arjessa on merkitystä myös tämän keskustelun herättäjänä.

Hankkeen keskeisimpänä yhteisöllisenä tavoitteena oli tutustuttaa koululaisia oman arkiympäristönsä kulttuuriperintöön ja lisätä koulun sisäistä yhteisöllisyyttä juuri valmistuneessa koulurakennuksessa. Projektin aikana tuotiin opettajien kanssa esiin ajatus hankkeesta koulun yhteisenä tekemisenä, johon kaikille järjestettiin mahdollisuus osallistua mm. huolellisen aikataulutuksen avulla. Kontioniemen koulun Mullankaivajat-projekti jatkuu vielä alakouluille tarkoitettulla opetuspaketilla, joka tulee yleisesti verkkosivustolle saataville. Paketissa käsitellään erityisesti mahdollisuuksia arkeologian hyödyntämiseen opetuksessa ja annetaan siihen sopivia, valmiita tehtäväpaketteja. Kontioniemen koululla valmistellaan lisäksi projektia esittelevää näyttelyä, joka tulee esille Pohjois-Karjalan museoon ja Kansallismuseoon.

Bibliografia

Arkistolähteet

Kansallisarkisto

Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-arkisto. Senaatin kartasto XXXI–XXXIV 53–56 (Kontiolahti).

Maanmittaushallituksen verollepanokartat.

Charta öfver Condiolax Kyrckobyss Ägor uti Condiolax Capell af Liebelitz sockn Carelens öfre Härad och Cuopio Län, afmätt. 1800–1800 (125:1 Kontiolahti 1a-j).

Painamattomat lähteet

Autere, K. 2018. Kontiolahti. Vaskiseppä Takusen talon koululaiskaivaukset. Suomen Kulttuurirahaston Mullankaivajat-hanke. Helsinki: Museovirasto.

Forsberg, O. 2003. Kontiolahti Inventointi 2003. Helsinki: Museovirasto.

Lagerstedt, J. 2017. Pohjois-Karjalan maakunnan 1900-luvun sotahistoriallisten kohteiden aluerajausten tarkistus 2017. Helsinki: Museovirasto.

Laulumaa, V. & Lagerstedt, J. 2017. Sisävesialueiden perinnekohteiden inventointi ja kuntokartoitus v. 2017. Vuoksi pohjoisosat, Kokemäen- ja Oulujoen vesistöalue. Helsinki: Museovirasto.

Moilanen, U. 2017. Yleisöarkeologiaa Pirkkalassa - Kokemuksia Tursiannotkon yleisö- ja koululaiskaivaukselta 2017. Tampere: Pirkanmaan maakuntamuseon julkaisuja. https://www.pirkkala.fi/site/assets/files/11166/nettijulkaisu_yleisöarkeologiaa_pirkkalassa_kokemuksia_tursiannotkon_yleiso-ja_koululaiskaivaukselta_2017_002.pdf (Luettu 6.11.2018)

Pesonen, P. 1993. Muinais-Saimaa-projekti Varhaisasbestikeraamisten asuinpaikkojen inventointi. Helsinki: Museovirasto.

Kontioniemi rakennus- ja kulttuurihistoriallinen selvitys. 30.10.2014 Arkkitehtitoimisto Torikka & Karttunen.

Painetut lähteet & kirjallisuus

Ahvenainen, R. & Karttunen, O. 2013. Suur- ja pieneläinten paikkoja. R. Ahvenainen (toim.) *Kontiolahti: Kirkon kylä*: 114–137. Kontiolahti: Kontiolahti-Seura.

Henson, D. 2017. Archaeology and Education. G. Moshenska (toim.) *Key Concepts in Public Archaeology*: 43–59. UCL Press.

Kangas, M. 2010. *The School of the Future. Theoretical and Pedagogical Approaches for Creative and Playful Learning Environments*. Lapin yliopisto. Kasvatustieteellinen tiedekunta. Väitöskirja.

Opetushallitus 2014. Esiopetuksen opetussuunnitelman perusteet.

Opetushallitus 2014. Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet.

Tuomi, M., Kokkonen, J., Miskala, K. & Vesajoki, H. 1984. *Suur-Liperin historia*. Liperi: Suur-Liperin historiatoimikunta.

Tynjälä, P. 1999. *Oppiminen tiedon rakentamisena: konstruktivistisen oppimiskäsitteiden perusteita*. Tampere: Kirjayhtymä.

Kaisa Autere (FM) on arkeologi, jolla on usean vuoden kokemus lapsiryhmien kanssa työskentelystä museo-oppaana ja työpajaohjaajana. auterekaisa@gmail.com

Hanna Korhonen (FM) on arkeologi, joka työskentelee Kansallismuseossa museolehtorina vastaten mm. museon arkeologia- ja museopedagogiikasta. hanna.korhonen@kansallismuseo.fi

Kim Krappala (FM) on arkeologi, joka valmistelee arkeologiaa ja pelipedagogiikkaa tarkastelevaa väitöskirjaa Turun yliopistossa. Hän työskentelee artikkelin kirjoittamishetkellä Suomen Kulttuuriperintökasvatuksen seuran erityisasiantuntijana. kimkrappala@gmail.com

2003). Alueella on lisäksi tehty laajempia inventointeja mm. osana Muinais-Saimaa-hanketta 1993 (Pesonen 1993). Viimeisimmät selvitykset ovat liittyneet Kokemäenjoen vesistöalueiden kanavien ja turvalaitteiden inventointiin (Laulumaa & Lagerstedt 2017) sekä 1900-luvun sotahistoriallisten kohteiden aluerajausten tarkastukseen (Lagerstedt 2017).

- 3 Tarkempi kohdekuvaus on luettavissa kai-
vausten kenttätöraportista Autere 2018.
4 Koululaiskaivausten käytännönjärjestelyjä
on pohtinut myös Moilanen 2017.

Loppuviitteet

- 1 Kontiolahden Mullankaivajat-projektin projektijohtajana toimi Kansallismuseon museolehtori Hanna Korhonen. Suomen kulttuuriperintökasvatuksen seuran erityisasiantuntija ja arkeologi Kim Krappala vastasi erityisesti hankkeen pedagogisesta suunnittelusta. Kaivausten kenttätöyryh-
tajanä toimi projektin tutkija Kaisa Autere, joka osallistui lisäksi projektin pedagogi-
seen suunnitteluun. Kenttätöissä tutkimus-
henkilökuntana ja lasten ohjaajina toimivat
lisäksi Museoviraston Koekaivausryhmän
tutkija Janne Rantanen, apulaistutkija Sara
Perälä ja korkeakouluharjoittelija Teemu
Väisänen. Koekaivausryhmä avusti myös
kenttätöiden opetusrastien suunnittelus-
sa. Hankkeen suunnitteluun osallistuivat
lisäksi Museoviraston Arkeologisten
kenttäpalveluiden yli-intendentti Marianna
Niukkanen ja Suomen kulttuuriperintö-
kasvatuksen seuran erityisasiantuntija Ira
Vihreälehto.
Kontiolahden Mullankaivajat-hankkeen
toteutuksessa on edellä mainittujen
lisäksi ollut useita tärkeitä yhteistyöta-
hoja. Kontioniemen koulun opettajat ja
muu henkilökunta tarjosivat hankkeen
toteutukselle upeat puitteet ja lämpimän
työskentelyilmapiiriin. Kiitokset projektin
onnistumisesta ja hyvästä yhteistyöstä
kuuluvat lisäksi Pohjois-Karjalan museolle,
Kontiolahden kunnan ympäristöpalveluille,
maanomistajille sekä vuokraviljelijälle.
- 2 Takkusen talon pihapiiriä ei ole aikai-
semmin tutkittu arkeologisesti. Nykyisen
Kontiolahden kunnan alueella ei ole
aikaisemmin tehty arkeologisia kaivauksia.
Kontiolahden koko kunnan alueen käsit-
tänyt inventointi on tehty 2003 (Forsberg

Valtteri Vento

Linnavuoret ja Linnamäet jälkinä menneisyydestä?

Borgberg och Borgbackar som spår av det förflutna?

Enligt nuvarande forskningsläge har det funnits en fornborg vid en tredjedel av platser kallade Borgberg (Linnavuori) och en femtedel av platser kallade Borgbacke (Linnamäki) i Finland. Man finner upphöjningar med dylika namn i närheten av kända järnålders boplatser. Borgberg och Borgbackar ligger ofta i närheten av andra på samma sätt namngivna höjningar, men i förhållande till varandra på olika områden. Möjligtvis har de fått sina namn av två olika kulturer.

Nimenantajan kannalta paikannimellä on aina ollut tarkoitus. Ne ovat tietyn kulttuurimuodon piirissä tiettyinä aikana syntyneitä ja ne perustuvat aina kieliyhteisön käyttämiin nimimalleihin (Ainiala et al. 2008: 64, 39). Paikannimitutkimus on muinaislinnojen tutkimuksessa yksi varhaisimpia menetelmiä ja se tarjoaa tutkimukseen yhä uusia näkökulmia (ks. esim. Ruohonen 2016). Mahdollisuudet paikannimien laajaan ja tehokkaaseen läpikäyntiin digitaalisiin menetelmin ovat nykyään myös toista kuin 1800-luvun lopulla, jolloin Eino Leinon veli O. A. F. Lönnbohm kävi Muinaismuistoyhdistyksen paikannimikokoelmaa läpi, etsien Linna-nimiä Suomen muinaislinnoista väitöskirjaansa kirjoittaneelle Hjalmar Appelgrenille.

Muinaislinnat ovat korkean ja jyrkkärinteisen mäen tai harjun päälle rakennettuja puolustusvarustuksia, ennen varsinaisten linnojen aikaa. Muinaislinnoja kutsutaan suomessa usein linnavuoriksi. Ne olivat Euroopassa tyypillisiä pronssi- ja rautakauden puolustusratkaisuja aina 1400-luvulle saakka (Haggrén et al. 2015: 360). Linnoitusten paikoiksi valikoitui vaikeapääsyisiä ja helposti puolustettavia kohoumia, joista oli usein hyvä näkyvyys laajalle alueelle. Niiden varustuksiin ja valleihin käytettiin yleensä sijaintipaikasta saatavilla olevia materiaaleja, kuten ki-

veä tai maata. Muinaislinnoista nykypäivään asti muistuttamaan jääneet kiviset vallit ovat ilmeisesti toimineet monissa tapauksissa puisten rintavarustusten perustuksina, sekä erilaisten arkkurakenteiden tukena. Muinaislinnat ovat kuitenkin erittäin heterogeeninen muinaismuistoryhmä. Ne ovat saattaneet olla nopeasti rakennettuja, tilapäisiä varustuksia, mutta niillä on myös saattanut olla pysyvä miehitys, sekä asutusta. Baltian tunnetut linna-asuinpaikkakompleksit olivat paikallisten päälliköiden asumuksia ja Suomenlahden eteläpuolella itämerensuomalaisten ja balttilaisten paikalliset johtajat pitivät muinaislinnoista käsin valtaa alueellaan. (Haggrén et al. 2015: 291, 317.) Niitä on käytetty mahdollisesti myös kaupankäynnin paikkoina sekä osana merkkitulijärjestelmiä. Esimerkiksi Vuoksen varrella Karjalassa sijaitseva Tiurinlinna on nimensä puolesta (ehkä johdannainen vanhasta skandinaavinimestä *Diur*) voinut olla viikinkien vanha idäntien tukikohta ja näin liittynyt keskeisesti kaupankäyntiin (Kepsu 2018: 57, 461).

1200-luvulla kirjoitettu aikalaiskuvaus, Henrikin Liivinmaan kronikka, antaa värikään kuvan muinaislinnojen käytöstä Baltiassa. Kronikan kuvauksessa erilaisia linnoja on paljon ja niistä puhutaan usein monikossa. Kronikassa saksalaiset valitsivat itselleen

panttivankeja ”...*kustakin semgallien linnasta yhden...*” ja Viron Läänemaalla sijaitsevan Soontaganan alueella ristiretkeläisten mainitaan polttaneen neljä linnaa yhden sotaretken aikana. Kronikka myös kuvaa kuinka linnavuoria hylättiin ja varustettiin tarpeen mukaan aina uudelleen. Vanhoja pakanoiden linnoja saatettiin myös purkaa ristiretkeläisten uusien linnojen tieltä. Kronikan kuvauksissa muinaislinna on usein ensisijainen pakopaikka, mutta myös metsiin paettiin. Talvella saatettiin hyökkääjää paeta puolestaan meren jälle. Kronikan kuvauksessa metsät eivät kuitenkaan olleet pakopaikkoina kovin turvallisiksi. Niihin rakennettiin ansoja ja metsään paenneita etsittiin uutterasti, kronikan kuvauksen perusteella myös varsin tuloksekkaasti. Toisaalta kronikka kertoo kuinka tilanteen niin vaatiessa, linnoista saatettiin paeta ristiretkeläisiä myös metsään turvaan. (Kahlos & Sarasti-Wilenius 2003.) Muinaislinnojen käyttö on kronikan perusteella ollut monipuolista ja tilannekohtaista. Itämeren alueen heimojen erilaiset mäkilinnat olivat kuitenkin vielä 1200-luvulla keskeinen yhteisöjen turvallisuuden tuoja, vaikkakin niiden merkitys saksalaisten Itämerelle tuomien uusien teknologioiden, kuten katapulttien ja varsijousien, yleistyessä pieneni.

Kolmasosa Suomen Linnavuori-nimisistä kohoumista ja viidesosa Linnamäki-nimisistä kohoumista on nykytiedon valossa ollut jossain vaiheessa historiaansa muinaislinnan paikkana, tai muusta syystä varustettu. Suomen ja luovutetun Karjalan Linnavuori- ja Linnamäki-nimiset kohoumat sijaitsevat pääpiirteittäin rautakauden asuinalueilla ja niiden ympäristössä. Ne sijaitsevat usein myös lähellä muita samoin nimettyjä kohoumia, mutta kuitenkin toisiinsa nähden omilla alueillaan.

Tässä artikkelissa selvitetään Linnavuori- ja Linnamäki-nimisten kohoumien maantieteellistä sijaintia, yhteyttä muinaislinnoihin, linna-sanan historiaa, sekä pohditaan näiden kohoumien nimeämisaikakohtaa. Kohoumat ovat valikoituneet tarkastelun kohteeksi siitä syystä, että Suomen tunnetut muinaislinnat lähes poikkeuksetta sijaitsevat kohoumilla, muuta maastoa korkeammalla.

Linnavuori- ja Linnamäki-nimiset kohoumat paikanniminä

Monet Linnavuori- ja Linnamäki-nimiset kohoumat ovat nähtävyyksiä jo topografiansa vuoksi ja ne ovat olleet alueen asukkaiden tiedossa ja käytössä kivikaudelta asti. Esimerkiksi Kannuksen Linnavuorella Taipalsaarella on löydetty rautakautiseksi tulkittu varustuksen perustus, sekä myös kalliomaalaus. Kapatuorian Linnavuoren kaivauksissa on puolestaan löydetty puisten varustusten jäännöksiä ja 700–1000-luvuille ajoittuvien hopearahojen katkelmia, mutta myös tuhansia kvartsi-iskoksia ja kymmenittäin mesoliittisia viisto- ja poikkiteräisiä nuolenkärkiä. (Kulttuurirympäristön palveluikkuna 28.10.2018.) Ainaakin kymmeneltä tunnetulta muinaislinnan paikalta on kerätty myös kivikautisia löytöjä (Taavitsainen 1990: 132).

Syitä linna-nimeen voidaan etsiä monelta suunnalta. Paikannimet voivat liittyä paikan muotoon tai muihin ominaisuuksiin. Esimerkiksi mahdollisesti saviastiaa alun perin tarkoittanut paikannimi *Pata* (Saarnisto: 2003) viittaa Kiviniemen (1990: 147) mukaan usein juuri paikan muotoon. Sama logiikka voi joissain tapauksissa päteä myös Linna-alkuisiin kohoumiin, jotka topografialtaan muistuttavat toisiaan ja ovat usein jyrkkärinteisiä. Näin voidaan olettaa olevan tilanne erityisesti sellaisten suurten, jyrkkärinteisten Linnavuorien ja -mäkien kohdalla joiden puolustuskäytöstä ei ole löytynyt jälkiä tai jotka sijaintinsa tai pelkän laajuutensa takia olisivat olleet vaikeita varustettavia ja puolustettavia suurellekin joukolle ja pakopaikkoinakin kehoja.

Joillakin Linnavuorilla on luolia, joita tiedetään historian saatossa käytetyn suojapaikkoina. Esimerkiksi perimätiedon mukaan Isovihan aikana 1700-luvun alussa Ruokolahdella Etelä-Karjalassa sijaitsevan Lassilan Linnavuoren onkaloissa oli ollut piilossa 40 kyläläistä (toim. Siitonen 1983: 109), mikä on saattanut olla syy paikan nimeämisen taustalla. Toisaalta esimerkiksi Sulkavan (Pisamalahden) Linnavuorella, jota on pidetty myös kolonisaatiossa hyödynnettynä erämaalinnoituksena (Taavitsainen 1990: 138), on varustusten jäänteitä, mutta myös luolia. Antrean

Sokanlinnaa luovutetun Karjalan alueella pidetään puolestaan nimestään huolimatta pikemminkin luolastona kuin muinaislinnana (Uino 1997: 213). Henrikin Liivinmaan kronikka mainitsee Viron harjumaalaisilla olleen tapana paeta maanalaisiin luoliin ja vuonna 1220 jopa tuhat ihmistä olisi paennut ristirretkeläisiä niihin (Kahlos & Sarasti-Wilenius 2003: 199). Näin ollen kyseiset paikannimet olisivat Eero Kiviniemeä tulkiten (1990: 12) leksikaalisesti monitulkintaisia, eli niiden nimeämisperusteen taustalla voi olla useampia käyttötarkoituksia. Paikannimet myös muuttuvat ja katoavat ajan saatossa yksilön tarpeiden ja elinympäristön muuttuessa. Nimien kieliasu, semanttinen sisältö ja nimeämissyy voivat myös vaihtua (Ainiala et al. 2008: 77, 97). Toisaalta luonnonpaikoista on saattanut historian saatossa tulla kulttuuripaikkoja ja päinvastoin. Paikalle mahdollisesti syntynyt uusi yksilöinnin tarve synnyttää puolestaan taas uusia paikannimiä. (Kiviniemi 1990: 36–37.)

Linnavuoret ja Linnamäet ovat joissain tapauksissa Kiviniemeä (1990: 35–36) mukaillen myös maantieteellisiä kiintopisteitä, joiden pohjalta niiden ympäristön paikkoja on nimetty. Niiden lähistöltä saattaa löytyä esimerkiksi Linnapeltoja tai Linnasoita. Jukka Korpela on tarkastellut, minkälaista muinaiskohteista kertovaa nimistöä esiintyy neljän tunnetun muinaislinnan, Taipalsaaren Turasalon, Mikkelin Sairilan, Sulkavan Pisamalahden, sekä Puumalan Ihantsalon muinaislinnan lähistöllä. Näistä muinaislinnoista kolme sijaitsee Linnavuori-nimisellä kohoumalla. Ukko-, paha-, ja kala-nimiä havaittiin kaikkien läheltä, kuten myös lappalaisiin viittaavaa nimistöä. Edellä mainittujen Linnavuorten kesken on kuitenkin nimistöllisesti suuriakin eroja. Tutkittujen neljän linnavuoren lähistöllä havaittu nimistö ei Korpelan mukaan eroa ratkaisevasti hänen samassa yhteydessä tutkiemiensa kuuden muinaisen asuinpaikan nimistöstä. (Korpela 2009.)

Linna-sanan etymologia ja ikä

Suomen kielen sanalla *linna* on vastine kaikissa itämerensuomalaisissa kielissä. Esimerkiksi karjalan *linna* ('linna, linnoitus; kaupunki') ja vatjan *lidna* ('kaupunki') vastaavat suomen linna-sanaa. Itämerensuomesta sana on lainautunut myös saameen, jossa sana *ladni* merkitsee linnaa. Linna-sanan kantasuomalainen muoto on ollut **litna*. Sanan kaukaisempi alkuperä on kuitenkin hämärän peitossa. Sitä on arveltu kantagermaaniseksi lainasanaksi, mutta oletus on epävarma. Useimpien itämerensuomalaisten kielten linna-sanan merkitys on 'kaupunki' (esim. viron *linn*). Merkitys 'linna' on kuitenkin alkuperäisempi kuin 'kaupunki'. Keskiajalla monet kaupungit syntyivät linnan yhteyteen ja monet kaupungit olivat muurin ympäröimiä, mikä selittää merkityksenmuutoksen 'linna' > 'kaupunki'. Sama merkityskehitys on tapahtunut germaanisten kielten sanassa *borg/burg*, mikä on voinut toimia esikuvana myös suomen lähisukukielissä tapahtuneelle samaiselle merkityksen muutokselle. Koska sana *linna* todella esiintyy myös monien maankohoumien nimissä, on mahdollista, että sanan *linna* alkuperäisin merkitys on ollut juuri '(linnoitettu) mäki'. (Heikkilä 2017.)

Virossa *linn*-sanaa on käytetty keskiajalta lähtien suomen kaupunki-sanaa vastaavana. Suomessa linna-sana on kuitenkin säilyttänyt alkuperäisen merkityksensä, ehkä pohjoisgermaanista lainatun kaupunki-sanan myötä. Virossa sana *linn* yhdistyy myös usein sanan *mägi* kanssa *linnamägi* -nimen muodossa, mutta myös muiden etuliitteiden kanssa, kuten *Alulinn*, *Palalinn* ja *Pajulinn*. Virossa sana *linn* on alun perin todennäköisesti merkinnyt linnoituksen paikkaa. Näistä mahdollisesti vaatimattomistakin varustuksista ei ole kuitenkaan jäänyt mitään jälkeä. Linnamägiä on Virossa pidetty epävarmoina muinaislinnojen paikkoina. (Tõnisson 2008: 24–25.)

Ruotsin kielen sanalla *borg* ei toki ole mitään etymologista yhteyttä suomen kielen linna-sanan kanssa, mutta niiden merkitys ja merkityksessä ajan kuluessa tapahtunut muutos ovat samankaltaiset. Eri germaanisten kielten linnaa ja usein myös kaupunkia

merkitsevät sanat *borg* ja *burg* kuuluvat etymologisesti yhteen. Niiden vanhin tunnettu merkitys on ollut 'linnoitettu paikka'. On melko todennäköistä, että germaanisten kielten sanat *berg* 'vuori; maankohouma' ja *borg* 'linna' kuuluvat etymologisesti yhteen (vrt. linna-sanan mahdolliseen alkumerkitykseen '(linnoitettu) mäki'). (Heikkilä 2017.)

Itämerensuomesta on erotettavissa kolme ajallista kerrostumaa siinä, kuinka *linna*-sanana kantamuodossa *litna* esiintynyt äänneyhtymä **t + nasaali* (esim. *n*) niissä kehittyi. Vanhinta kerrostumaa edustaa sana *vannoa* < varhaiskantasuomen **vatnotak* (> pohjoissuomen *vuordnut* 'vannoa'), jossa **tn > nn* koko itämerensuomessa. Toiseksi vanhimmassa kerrostumassa niin ikään **tn > nn* suomessa, muttei kaikissa itämerensuomalaisissa kielissä; esim. suomen *linna*, mutta vatjan *lidna* ja eteläviron *liin* (< kantasuomen **litna*). Nuorimmassa kerrostumassa suomen länsimurteissa *t + nasaali > vokaali + nasaali*; esim. *lotma* 'notko, laakso, painanne' > *loima* (esim. *Loimaa*). Sana *linna* kuuluu näistä kolmesta kesimmäiseen kerrostumaan. Linna-sanana kaikki itämerensuomalaiset kielet, muttei etäasukieliä kattava levikki viittaa sanan melko korkeaan ikään. Jo kantasuomessa esiintynyt sana *linna* palautuu varmasti rautakauteen, mutta tuskin pronssikauteen asti. (Heikkilä 2017.)

Kiviniemi (1990, 39) olettaa merkittävien paikkojen, kuten esimerkiksi mäkien saaneen nimen hyvin varhain. Kuten edellä on todettu, joidenkin linnavuori-nimisten kohoumien luota on tehty kivikautisia löytöjä ja joistain paikoista on löytynyt myös kalliomaalauksia. Kiviniemen mukaan (1990, 175) mäkien kohdalla yleisimpiä yksilöintiperusteita ovat sijainnin lisäksi paikalla oleva rakennus, rakennelma, kasvillisuus tai paikan ominaisuus. Maastonimistä suurin ryhmä liittyykin maankohoumiin (Kiviniemi 1990, 51). Sanan perusosana *mäki* on selvästi yleisin yleistermi luonnonpaikoissa (Kiviniemi 1990, 62, 176). Puolestaan kaikista vuori-nimisistä maankohoumista yksi yleisimmistä paikannimistä on Linnavuori (Kiviniemi 1990: 177). Vuori-sana periytyy jo kantauralista, kun taas mäki on

itämerensuomessa tuntematonta alkuperää (Jaakko Häkkisen kommentti 8.6.2018).

Linnavuoret ja Linnamäet karta-aineistossa

Maastokartat muodostavat Suomessa keskeisen paikannimiaineiston. Peruskartoituksen maanmittauslaitos käynnisti 1947 ja tämän jälkeen maanmittarit ovat selvittäneet alueiden paikallisväestöltä luonto- ja viljelyskohdeiden nimestöä. Tämä aineisto on kerätty Kansalaisen karttapaikkaan. (Ainiala et al. 2008: 49.) Linnavuori- ja Linnamäki-nimisten kohoumien maantieteellistä jakautumista selvitettiin Kansalaisen karttapaikan sekä Paikkatietoikkunan (www.paikkatietoikkuna.fi) avulla. Paikkatietoikkuna on Maanmittauslaitoksen ylläpitämä julkinen, kaikille avoin ja maksuton verkkosivusto, jonne on koottu paikkatietoa. Paikkatietoikkunan Karttaikkunassa on käytettävissä yli 1000 karttatasoa yli 50 organisaatiolta. Paikkatietoikkunan avulla saa kattavan näkymän tietyn nimestön maantieteelliseen jakautumiseen Suomessa. Paikkatietoikkuna erittelee paikannimet myös tyyppin mukaan. Muinaislinnojen sijaitessa usein ympäristöään korkeammalla on aineistosta valittu kohoumat, joiden nimessä esiintyy sana linna. Paikkatietoikkunan kautta on mahdollista selvittää paikannimien lisäksi myös maastonkohdan topografia rinnevarjosteen avulla, jolloin alueen kasvillisuus ei näy kuvassa. Luovutetun Karjalan Linnavuoret ja Linnamäet on selvitetty Maanmittauslaitoksen karjalankartat.fi -palvelun avulla, jossa paikkatietoja voi hakea paikan nimen perusteella. Nimien suhdetta muinaislinnoihin on selvitetty Museoviraston ylläpitämän Kulttuuriympäristön palveluikkunan (www.kyppi.fi) avulla. Se sisältää viraston arkistoon, rekistereihin ja kokoelmiin tallennettua tietoa arkeologisesta kulttuuriperinnöstä ja rakennetuista kulttuuriympäristöistä.

Taulukko 1. Suomen Linna-alkuiset kohoumat, joilta on löytynyt jälkiä muinaislinnasta.

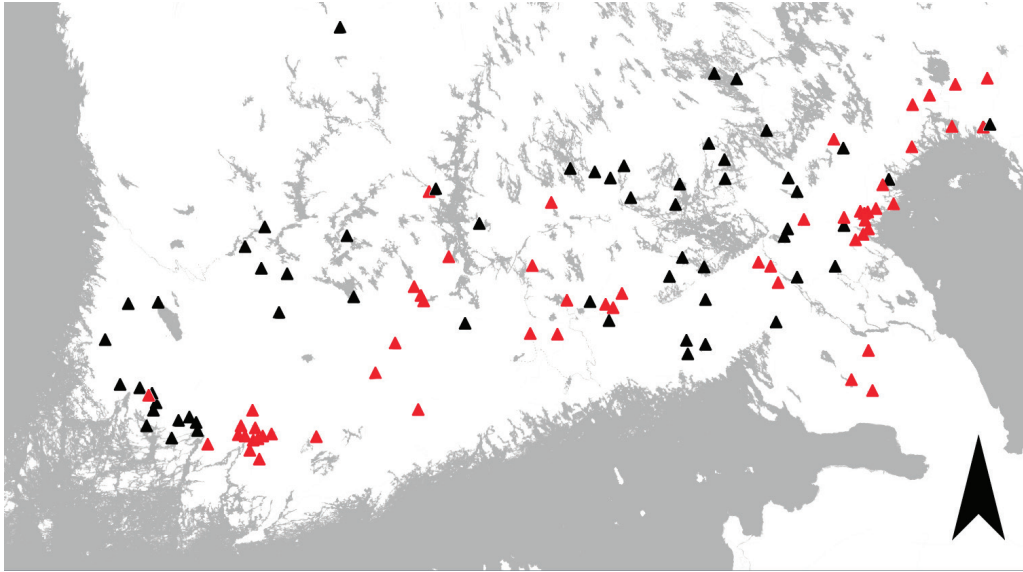
Toponyymi	Määrä (kpl)	Kulttuuriympäristön palveluikkunaan rekisteröidyt kohoumat, joiden käyttö muinaislinnana todennäköinen (kpl)	Kulttuuriympäristön palveluikkunaan rekisteröidyt kohoumat, joiden käyttö muinaislinnana on epäselvä tai epätodennäköinen (kpl)	Todennäköisenä muinaislinnan paikkana pidettävien kohteiden osuus kaikista samannimisistä paikoista
Linnavuori	53	17	13	32 %
Linnämäki	34	7	7	21 %
Linnanmäki	35	4	4	11 %
Linnakallio	12	3	1	20 %
Linnanvuori	3	2	0	67 %
Linnankallio	3	1	0	30 %
Linnankukkula	2	1	0	50 %
Linnasmäki	2	1	1	50 %
Linnaanvuori	1	1	0	100 %

Linna-alkuisten kohoumien määrä, linna-sanan muunnelmät, sekä niiden suhde tunnettuihin muinaislinnan paikkoihin

Samasta paikannimestä voi olla useita erilaisia muotoja ja nimessä on voinut tapahtua rakenteen muuttuminen. Lisäksi samasta nimestä voidaan käyttää rinnakkain useampaa eri muotoa. Haukijärvenvuori voi ajan saatossa lyhentyä muotoon Haukivuori tai Hailuoto pelkästään muotoon Luoto. Nimiin on saatettu myös lisätä selventävä perusosa. Valkeinen-niminen lampi on saattanut päätyä muotoon Valkeisenlampi. Paikannimestä voi myös olla käytössä rinnakkaisia nimiä. Likovuoren rinnalla voidaan esimerkiksi puhua Likokalliossa. Näissä tapauksissa paikalliskäytössä sanojen perusosat ovat synonyymeja. (Ainala et al. 2008: 110–112.) Nimi on myös saattanut siirtyä ajansaatossa alkuperäisestä kohteesta lähiympäristöön. Esimerkiksi Salon Karjaskylän kaakkoispuolella sijaitseva Linnamäen nimi on mahdollisesti siirtynyt sille viereiseltä Silpasmäeltä, jolta Turun yliopiston arkeologit Janne Rantanen ja Jasse Tiilikkala löysivät muinaislinnan jäänteitä vuonna 2017 (Kulttuuriympäristön palveluikkuna 14.11.2018). Varsinaiselta Linnamäeltä ei ole tehty muinaislinnaan viittaavia löytöjä.

Linnavuori- ja Linnämäki-nimisiä kohoumia on linna-alkuisten sanojen eri muunnelmista määrällisesti Suomessa eniten (taulukko 1). Niminä harvinaisemmilla linnaan viittavilla paikannimillä on kuitenkin myös yhteys muinaislinnoihin. Näitä ovat esimerkiksi Linnanmäki (4/35), Linnakallio (3/12), Linnankallio (1/3) ja Linnasmäki (1/2). Su-luissa on esitetty Kulttuuriympäristön palveluikkunan tietojen perusteella todennäköisten muinaislinnojen määrä kaikkien vastaavan nimisten kohoumien joukossa. Lähes kaikilla edellä mainituilla paikoilla on todennäköisten muinaislinnojen lisäksi myös epäselviä tapauksia. Linnaanmäki (2 kpl), Linnovuori (1 kpl), Linnoisvuori (1 kpl) ja Linnomäki (3 kpl) -nimisiltä kohoumilta ei ole puolestaan löydetty merkkejä muinaisesta käytöstä, tai niitä ei ole etsitty.

Linna-alkuisia paikannimiä ja sen muunnoksia löytyy myös saarilta ja saari-nimisiltä paikoilta. Niiltä merkkejä muinaisesta linnoituskäytöstä on myös löytynyt, mutta vähemmän. Näitä ovat Linnasaari (saari) (1/25), Linnasaari (kohouma) (0/3), Linnosaari (1/4), Linnonsaari (0/2), Linnanluoto (1/1) sekä Oulun Linnansaari (1/11), jossa sijaitsee Oulun linna. Linna-loppuisia kohoumia Suomessa on vain 14, mikä on suhteellisesti vähäinen määrä verrattuna linna-alkuisiin



Kuva 1. Suomen ja luovutetun Karjalan Linnavuori- ja Linnamäki-nimiset kohoumat. Linnavuoret merkitty mustalla ja Linnamäet punaisella. Kuvassa ei näy Lapinlahdella Pohjois-Savossa sijaitseva yksittäinen Linnamäki.

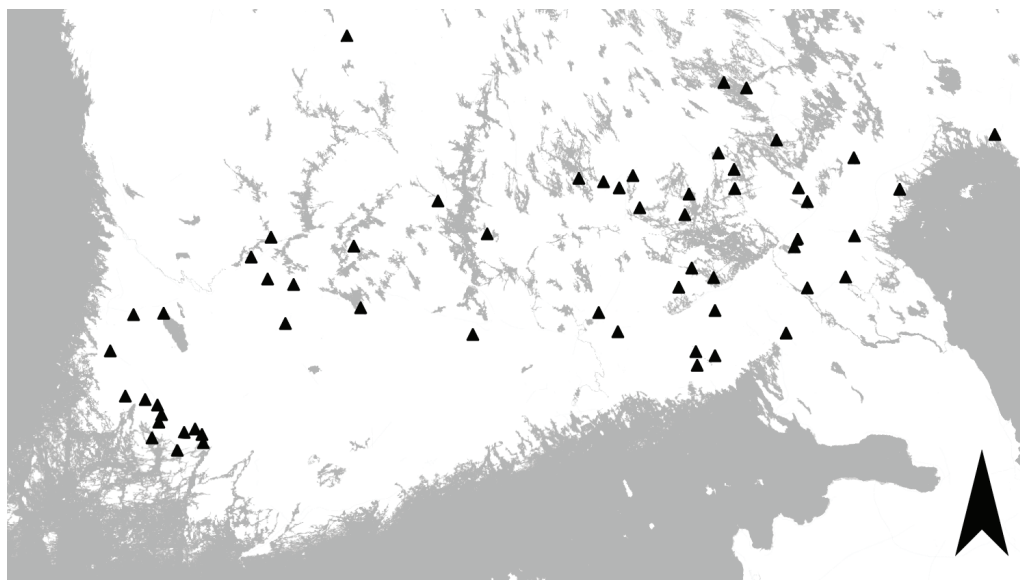
paikannimiin. Näistä kaksi (Teponlinna, Hämeenlinna ja Unikonlinna, Janakkala) on tulkittavissa todennäköisiksi muinaislinnan paikoiksi kahden (Palvaanlinna Hämeenlinnassa ja Pirunlinna Lempäälässä) kohouman ollessa epäselviä muinaislinnan paikkoja. Loppuja 10 paikkaa ei ole havaittu muinaisjäännöksiä, tai niitä ei ole tutkittu. (Paikkatietoikkuna ja Kulttuuriympäristön palveluikkuna 25.10.2018.)

Linnavuori- ja Linnamäki-nimisten kohoumien maantieteellinen sijainti

Linnavuori- ja Linnamäki-nimiset kohoumat sijaitsevat kahta poikkeusta lukuun ottamatta eteläisessä Suomessa, sekä luovutetun Karjalan alueella pääasiassa Laatokan luoteisrannalla (kuva 1). Niitä ei kuitenkaan löydy lainkaan Uudenmaan rannikolta. Linnavuoret ja Linnamäet sijaitsevat pääsääntöisesti omilla alueillaan, lähellä toisia samannimisiä kohoumia. Ainoastaan kolmella alueella Linnavuori- ja Linnamäki-nimiset kohoumat sijaitsevat aivan vierekkäin, noin kilometrin päässä toisistaan. Nousiaisissa Linnamäki ja

Linnavuori sijaitsevat 1,3 kilometrin etäisyydellä toisistaan, ja aivan Taavitsaisen väitöskirjassaan vuonna 1990 käsittelemän Päijälän Linnavuoren vieressä 800 metrin päässä sijaitsee Linnamäki. Kolmas tapaus on luovutetussa Karjalassa Pitkärannasta hieman pohjoiseen Koirinojalla, jossa Linnavuori- ja Linnamäki-nimiset kohteet sijaitsevat 1,1 kilometrin päässä toisistaan. Sanojen jonkinlaisesta kansankielisestä yhteydestä toisiinsa voi kertoa se, että Salon Pohjankylällä sijaitsevan Linnamäen juurella sijaitsee talo, jonka nimi on Linnavuori.

Useissa tapauksissa enintään 20–25 kilometrin säteellä Linnamäistä sijaitsee muita Linnamäkiä ja vastaavasti Linnavuorien läheisyydessä muita Linnavuoria. Linnavuorien ja Linnamäkien voi nähdä sijaitsevan usein ryppäissä tai epäsäännöllisissä ketjuissa, joissa kohoumien väli vaihtelee. Ainoastaan kuusi Linnavuorta, eli noin kymmenesosa kaikista Linnavuorista sijaitsee luovutetun Karjalan puolella. Vastaavasti Linnamäet ovat keskittyneet Salon ja Kurkijoen seudulle. Salon ympäristössä 11 Linnamäki-nimistä kohoumaa sijaitsee 15 kilometrin säteellä kaupungin



Kuva 2. Suomen ja luovutetun Karjalan Linnavuori-nimiset kohoumat.

nykyisestä keskustasta. Kurkijoesta 20 kilometrin säteellä sijaitsee puolestaan 11 Linnämäki-nimistä kohoumaa.

Linnavuori-nimiset kohoumat

Suomessa on Maanmittauslaitoksen Paikkatietokannan tietojen mukaan 53 Linnavuori-nimistä kohoumaa (kuva 2). Karjalan kartat-palvelun mukaan luovutetussa Karjalassa niitä on kuusi. Linnavuorten voidaan nähdä jakaantuvan pääasiassa kolmelle alueelle: Varsinais-Suomeen Paimionlahden länsipuolelle, Hämeeseen, sekä Kaakkois-Suomen alueelle. Ne ovat suhteellisen yleisiä läntisessä Varsinais-Suomessa ja hajanaisesti Kaakkois-Suomen alueella. Näiden alueiden välillä sekä luovutetun Karjalan alueella niitä sijaitsee kuitenkin suhteellisen vähän ja Karjalankannaksella ei lainkaan.

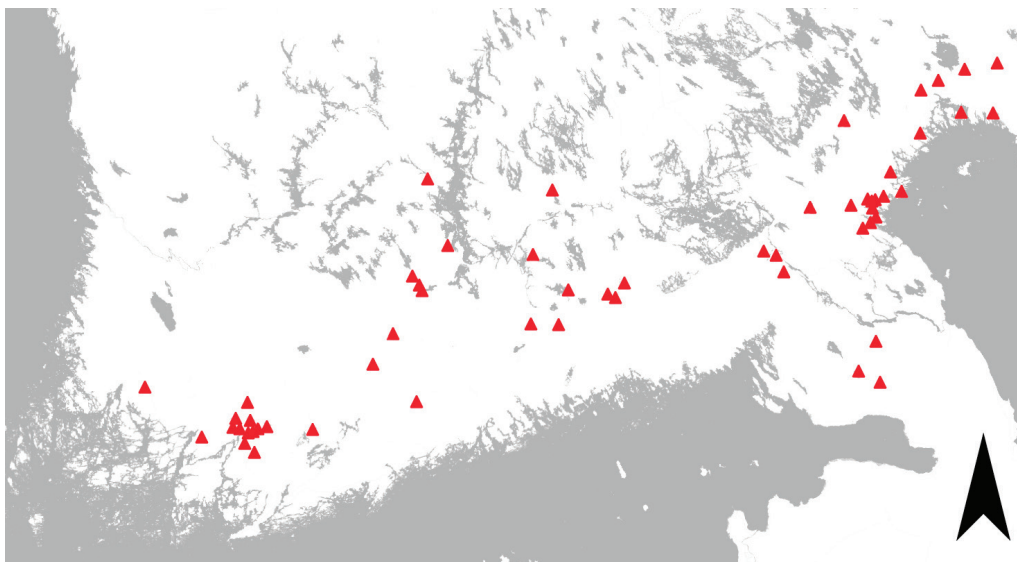
Linnavuori-nimellä ja muinaisella linnoituskäytöllä on havaittavissa yhteys: noin kolmasosaa (17 kpl) Suomen Linnavuorista pidetään Museoviraston Kulttuuriympäristön palveluikkunan tietojen perusteella muinaislinnan paikkana. Palveluun merkittyjä, mutta epävarmoja muinaislinnojen paikkoja kaikista Linnavuorista on neljännes. Jäljellä jääviä

23 Linnavuori-nimistä kohoumaa ei ole kirjattu Kulttuuriympäristön palveluikkunaan, joten niiden tutkimustilanne ei ole tiedossa. Topografialtaan ne kuitenkin pääsääntöisesti vastaavat muita Linnavuori-nimisiä kohoumia.

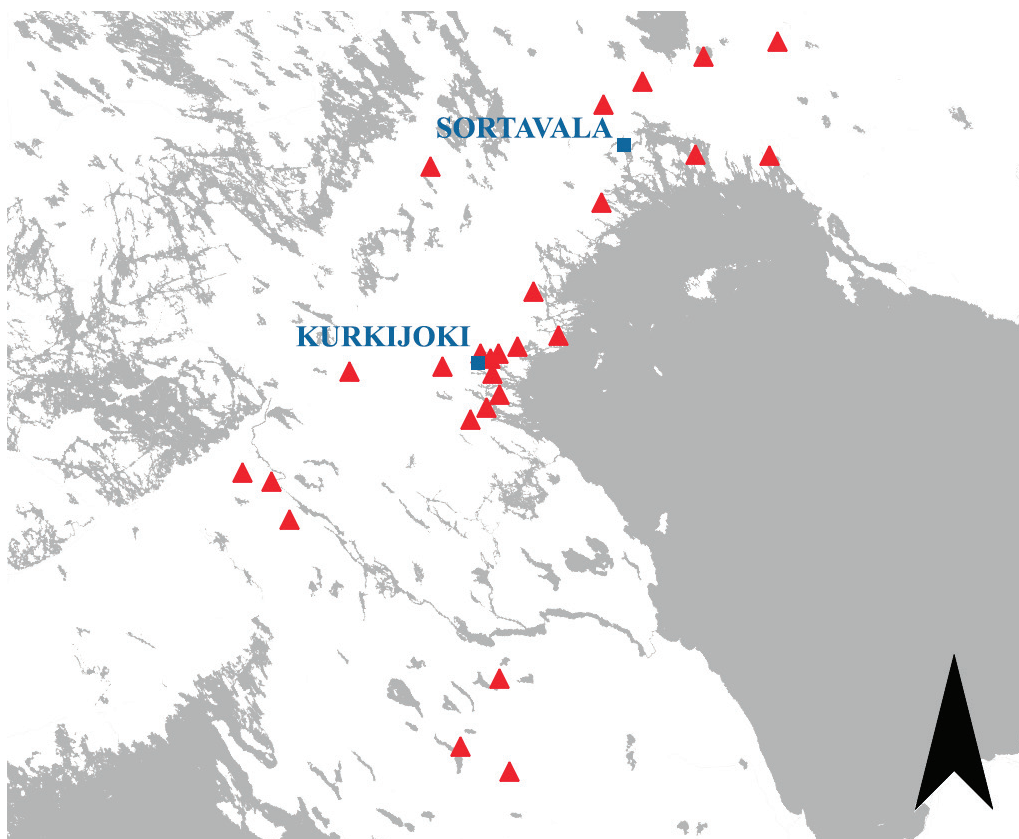
Tunnettuihin muinaislinnoihin verrattuna Linnavuori-nimisillä kohoumilla on kuitenkin alueellisia eroja. Erityisesti tämä näkyy Hämeenlinnan seudulla, jolta on tunnistettu useita muinaislinnoja, mutta Linnavuoria alueella on niukasti. Ainoastaan varmana muinaislinnan paikkana pidetty Linnavuori Tenholassa (Tenholan Linnavuori) sijaitsee alueella. Toisaalta seudulla ei myöskään sijaitse juurikaan Linnämäki-nimisiä kohoumia.

Linnämäki-nimiset kohoumat

Linnämäki-nimiset kohoumat sijoittuvat keskimäärin etelämmäksi ja idemmäksi kuin Linnavuoret (kuva 3). Linnämäet sijaitsevat pääasiassa Salon ja Kurkijoen seudulla. Ainoastaan Salossa ne sijaitsevat meren rannikolla. Näiden alueiden välillä niitä sijaitsee myös Hämeessä ja Kouvolan lähistöllä. Toisin kuin Linnavuoria, Linnämäkiä ei sijaitse lainkaan Tampereen tai Etelä-Savon alueella. Karjalas-



Kuva 3. Suomen ja luovutetun Karjalan Linnamäki-nimiset kohoumat. Kuvasta on rajattu pois Pohjois-Savossa Lapinlahdella sijaitseva Linnamäki.



Kuva 4. Luovutetun Karjalan Linnamäki-nimiset kohoumat.

sa Linnamäet sijoittuvat Laatokan pohjoispuolelle, Vuoksen pohjoispäähän, sekä kannakselle, Vuoksen eteläpuolelle.

Suurinta osaa Suomen 34 Linnamäkinimisestä kohoumasta ei löydy Kulttuuriympäristön palveluikkunasta merkittynä muinaiskohteena. Rekisteriin merkityistä 11 Linnamäestä seitsemän (7/34) on tulkittu kohtuullisella varmuudella olleen muinaislinnan paikkana jossain vaiheessa historiaa ja sama määrä (7/34) jää epäselviksi tapauksiksi. Kaikista Linnamäistä 27 tapauksessa ei tutkimustilanteesta ole tietoja Kulttuuriympäristön palveluikkunassa. Jos luovutetun Karjalan 23 Linnamäki-nimistä kohoumaa otetaan huomioon, niin näin nimettyjä kohoumia on kaikkiaan 56, hieman enemmän kuin Linnavuoria. Linnamäki-nimiset kohoumat ovat pääsääntöisesti muusta maastosta erottuvia ja topografialtaan ne muistuttavat toisiaan.

Karjalasta tunnetaan Sortavalan ympäristöstä useampia todennäköisiä muinaislinnan paikkoja. Selvä Linnamäki-nimisten kohoumien rykelmä sijoittuu kuitenkin Kurkijoen ja Hiitolan ympäristöön, jossa ne sijaitsevat usein niemillä vesireittien varrella (kuva 4). Linnamäkien lisäksi Kurkijoen ympäristössä sijaitsee myös kolme alun perin Hjalmar Appelgrenin listaamaa muinaislinnaa; Hämeenlahden Linnakallio, Kuoppalan Jäämäki ja Riuhtun Suurimäki.

Laatokan pohjoisrannalla Linnamäkiä sijaitsee kahdessa hajanaisessa pitkien etäisyyksien rivistössä. Eteläisempi harva rivistö mukailee Laatokan pohjoisrantaa ja pohjoisempi neljän Linnamäen ketju lähtee Rytystä ja päättyy Roikonkosken Lounaispuolelle. Tämän ketjun Linnamäkien etäisyydet ovat 12–19 kilometrin välillä. Mielenkiintoisena yksityiskohtana yksi Hämeenlinnan seudun harvoja Linnamäkiä sijaitsee kolmen kilometrin päässä Ryttylä-nimisestä kylästä, mikä voi liittyä edellä mainittuun Ryttyyn.

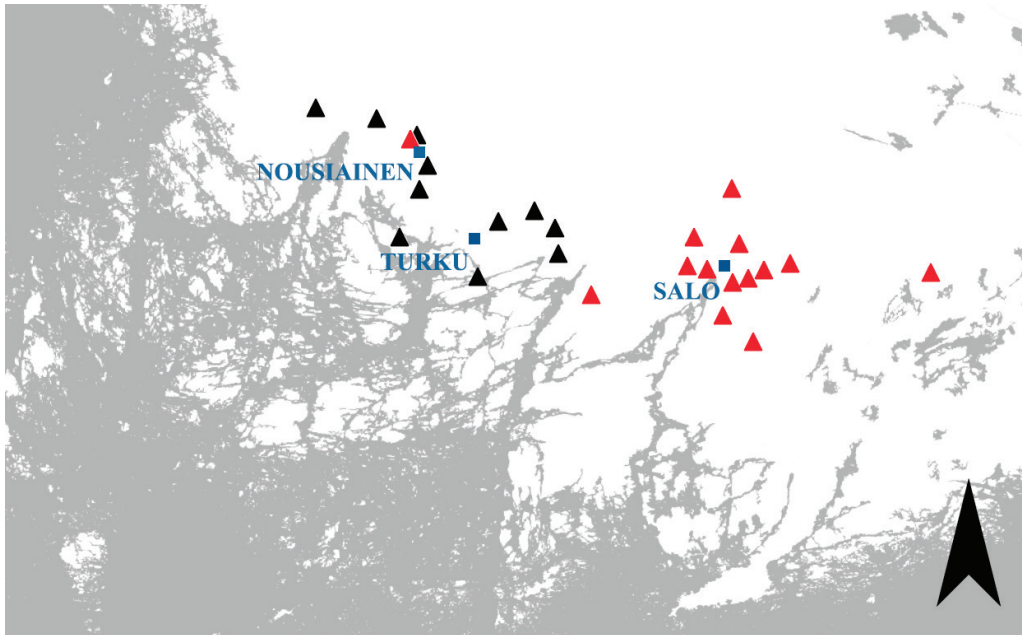
Sortavalan ja Kurkijoen seutujen ulkopuolella sijaitsee kaksi kolmen Linnamäen keskittymää; toinen Kivennavan seudulla eteläisellä Karjalan kannaksella ja toinen Vuoksen pohjoispäässä Enson (nyk. Svetogorsk) seudulla. Enson Linnamäkien etäisyydet toisistaan ovat 7 ja 10 kilometriä ja Kivennavan

14 ja 20 kilometriä. Saulo Kepsu (2018: 25) pitää paikannimitutkimuksen pohjalta Kivennavan lähistöllä, erityisesti Punnusjärven ja sen eteläpuolisilla mailla, useita kylännimiä esikristillisinä ja rautakautisina. Vanhimmat niistä ovat mahdollisesti peräisin 1000-luvulta. Sama pätee Enson seudulle, josta Kepsu (2018: 26) on löytänyt myös useita esikristillisiä kylännimiä. Hän arvioi, että alueen asutus on ollut tiheää ja monet alueen kylännimet ovat syntyneet rautakauden lopulla vuoden 1000 jälkeen.

Linnavuori- ja Linnamäki-nimiset kohoumat, sekä niiden muunnellut Turun ja Salon seudulla

Linnavuori- ja Linnamäki-nimisten kohoumien maantieteellinen jakautuminen on mielenkiintoinen erityisesti Turun ja Salon seudulla (kuva 5). Turun ympäristön Linnavuori-nimisten kohoumien voidaan nähdä muodostavan kaksi kaarta. Läntisessä kaaressa on kuusi Linnavuorta ketjussa ja itäisessä viisi. Kolmea näistä 11 Linnavuoresta on tutkimusten perusteella pidetty todennäköisinä muinaislinnan paikkoina. Linnavuorien etäisyydet toisistaan vaihtelevat 4,5 ja 11,5 kilometrin välillä. Vertailun vuoksi mainittakoon, että merkittävältä Rapolan muinaislinnalta suhteellisen selkeästi näkyvälle Tenholan linnavuorelle etäisyys on noin 17 kilometriä. Varsinais-Suomessa on paljon topografialtaan Linnavuori- ja myös Linnamäki-nimisten kohoumien kaltaisia paikkoja, joten on epätodennäköistä, että nimitykset juontuisivat vain niiden topografisista ominaisuuksista.

Varsinais-Suomen Linnamäki-nimiset kohoumat sijaitsevat puolestaan muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta Salon seudulla, Halikonlahden pohjukan läheisyydessä. Ne sijaitsevat Linnavuoriin nähden valtaosin omalla alueellaan, pääasiassa 3–6 kilometrin päässä toisistaan. Osan niistä voidaan nähdä muodostavan länsi-itä-suuntaisen ketjun, joista yksi on tunnettu muinaislinna, Rikalan Linnamäki. Salon seudun 11 Linnamäestä neljää voidaan pitää Kulttuuriympäristön palveluikkunan tietojen perusteella todennäköisenä muinaislinnan paikkana ja viittä



Kuva 5. Turun ja Salon seudun Linnavuori-nimiset kohoumat mustalla ja Linnämäki-nimiset kohoumat punaisella.

epäselvinä kohteina. Karjaskylässä ja Pohjan-
kylässä sijaitsevaa kahta Linnämäkeä ei ole
puolestaan rekisteröity Kulttuuriympäristön
palveluikkunaan. (Kulttuuriympäristön pal-
veluikkuna 20.11.2018)

Kolme yksittäistä Linnämäkeä sijaitsee
Nousiaisissa, Sauvossa Lautkankareessa ja
Häärjärvellä Sammatin pohjoispuolella. Nou-
siaisten Linnämäeellä Hjalmar Appelgren tul-
kitsi vuonna 1885 olleen varustusten jäänteitä,
Sauvon Lautkankareen Linnamäen vähäisen
kivirivin on tulkittu myös kertovan mahdol-
lisesti muinaislinnan paikasta. Haärjärven
Linnamäen muinaislinnatulkinta puolestaan
perustuu lähinnä paikan nimeen (Kulttuuri-
ympäristön palveluikkuna 21.10.2018.) Kai-
ken kaikkiaan on kuitenkin huomioitava, että
Linnavuori- ja Linnämäki-nimiset kohoumat
ovat rajautuneet Turun ja Salon seudulla pel-
kästään tälle suhteellisen rajalliselle alueelle
rannikon läheisyydessä.

Kun alueen karttaan lisätään Linnavuori-
ja Linnämäki-toponyymien alueella ilme-
nevät muunnemat, kuva alueellisista nimeä-
misperusteista ei muutu merkittävästi (kuva
6). Kaikki niistä sijaitsevat myös luode-kaak-

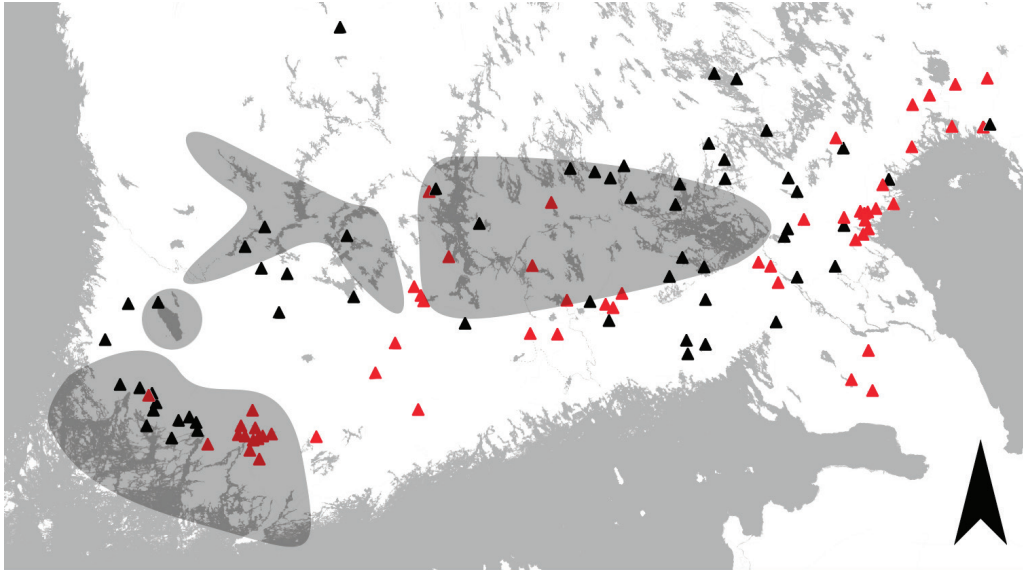
ko-suuntaisella kaistaleella rajatulla alueella
pitkin rannikkoa. Kuitenkin mäki-loppuiset
muunnemat leviävät lännemmäksi ja kolme
niistä sijoittuu Turun alueelle. Salon seudun
Linnämäkien ketju täydentyy puolestaan yh-
dellä Linnanmäki-nimisellä kohoumalla.

Alueelta löytyy vain kaksi Linnavuori-
toponyymin muunnelmää: Suomen ainoa
Linnasvuori-niminen paikka Liedossa, sekä
todennäköisenä muinaislinnan paikkana pi-
detty Linnanvuori Koljolan kylässä Nousiai-
sissa, josta vuoden 2003 inventoinneissa ha-
vaittiin kaksi kivivallia ja sen laella oli lähde.
Linnasvuori-niminen kohouma puolestaan
sijaitsee koillisessa, muista Linnavuorista
suhteellisen etäällä, mutta noin 1,7 km pääs-
sä todennäköisenä muinaislinnana pidetystä
Repolan Linnavuoresta. Karttaan on myös
lisätty Paimion lounaispuolella sijaitsevalla
Kettuvuorella oleva Viksberg, joka mainitaan
Hjalmar Appelgrenin inventointikertomuk-
sessa vuodelta 1885 Linnavuoreksi (nro. 101).
Millään kartalla, vanhalla tai uudella, nimi
Linnavuori ei tiettävästi kuitenkaan esiinny
(Janne Rantasen kommentti 2.8.2017).

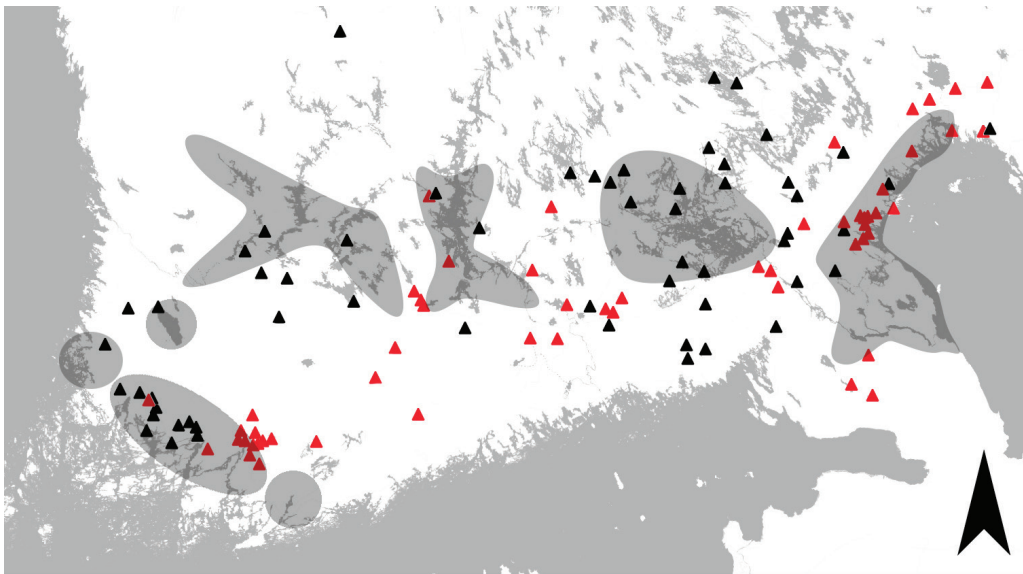
Linnanmäki-toponymiymien muunnelmien osalta kuva muuttuu enemmän. Alueelta niitä löytyy kaikkiaan viisi, joista kolme on Linnanmäkiä ja kaksi Linnasmäkeä. Linnasmäkiä ei löydy näiden kahden kohouman lisäksi muualta Suomesta tai luovutetusta Karjalasta. Linnanmäki-nimisiä kohoumia löytyy puolestaan 35 kappaletta Suomesta ja neljä luovutetun Karjalan puolelta. Linnasmäet sijaitsevat Turun kaupunkialueella, Linnanmäkien ollessa Liedon ja Salon välissä. Linnanmäki Piintilässä, Salossa jatkaa kuuden Linnanmäkinimisen kohouman ketjua Länteen, noin 3 kilometrin päässä Paimion keskustassa sijaitsevan Linnanmäen ollessa etäämmällä muista. Piintilän Linnanmäki on Appelgrenin vuonna 1885 luetteloi- ma, mutta sieltä ei ole löytynyt jälkiä muinaisesta käytöstä. Lähempänä Paimiota sijaitsevaa Linnasmäkeä ei ole merkitty Kulttuuriympäristön palveluikkunaan, joten siltä ei ole havaittu menneisyyden jälkiä tai sitä ei ole tulkittu. Kolmannella, Liedon Kaskalassa sijaitsevalla Linnanmäellä, on havaittu puolestaan kivivallin jäänteitä. Alueen kahdesta Linnasmäestä toinen on tulkittu

Pohdintaa nimeämisajankohdista

Linnavuori-nimisten kohoumien voi
nähdä pääpiirteissään noudattelevan Sami
Ranisen ja Anna Wessmanin Muinaisuutem-



Kuva 7. Etelä-Suomen keskirautakautiset (375/400–800/825) asuinalueet mukaillen Ranista ja Wessmania (Haggrén et al. 2015: 286), sekä Linnavuori- (musta), että Linnamäki (punainen)-nimiset kohoumat.



Kuva 8. Eteläisen Manner-Suomen myöhäisrautakautiset (800/825–1200/1300) asuinalueet mukaillen Ranista ja Wessmania (Haggrén et al. 2015: 354).

me jäljissä (Haggrén et al. 2015: 286) esittämää keskirautakauden kalmistollisten asuinalueiden jakautumista (kuva 7). Linnavuoria, kuten ei myöskään Linnamäkiä ole Uudenmaan rannikolla, joka oli ainakin roomalais-

ajalla (500–1 eaa.) nykytiedon valossa niin sanotusti ”löytötyhjiö”, vaikka esiroomalaiselta ajalta alueelta tunnetaan merkittäviä kohteita (Haggrén et al. 2015: 238).

Linnavuori- ja Linnamäki-nimisiä kohoumia ei ole lainkaan Pohjanmaan rannikolla, josta tunnetaan keskirautakautisia (375/400–800/825) asuinalueita (Haggrén et al. 2015: 286). Alueella on ylipäättään vain yksi Linnamäki-niminen paikka kauempana rannikolta, joka on talo Evijärvellä, Etelä-Pohjanmaalla. Myös Vakka-Suomen alueelta on tehty runsaasti löytöjä 600–700-luvulta (Haggrén et al. 2015: 264). Linnavuoria alueelta tunnetaan kuitenkin vain yksi ja Linnamäkiä ei lainkaan. Pohdittavaksi jää, voiko tämä nimien puuttuminen kertoa eroista alueiden rautakautisissa kulttuureissa.

Karjalan osalta myöhäisrautakauden asutustilanne vastaa alueen Linnamäkien sijaintia toisin kuin varhaisemmin keskirautakaudella (kuva 8). Tämä houkuttelee ajattelemaan Turun ja Salon seudun nimeämisperusteen näille kohoumille olevan vanhempaa. Tällöin Karjalaan mahdollisesti Länsi-Suomesta tulleen uudisasutuksen myötä alueen kohoumia olisi nimetty väestön lähtöalueiden nimistön perusteella myöhemmin myöhäisrautakaudella. Saulo Kepsu (2018: 26) on arvioinut asutuksen alkaneen esimerkiksi mahdollisista linnavuoristaan tunnetussa Antreassa ja Jääskessä noin vuoden 1000 jälkeen. Kurkijoki ei valitettavasti kuulunut hänen tutkimuksensa piiriin.

Otaen huomioon edellä mainitut seikat, sekä Mikko Heikkilän (2017) analyysin linna-sanana iästä ja sen palautumisesta varmasti ainakin rautakauten asti, voimme etsiä nimeämisakankohdtaa rautakauden (500 eaa.–1200/1300 jaa.) asutustilanteen pohjalta.

Linnavuorien nimeämisajankohta

Linnavuorien jakautuminen Lounais-Suomeen ja toisaalta Tampereen länsipuolelle myötäilevät kansainvaellusajan (375/400–550/600) asuinalueita. Lounaisrannikon ja lounaisen sisämaan järviolueen väliltä ei tunneta juurikaan merkkejä kiinteästä rautakautisesta asutuksesta. Sama huomio koskee niin ikään Linnavuori-nimisiä kohoumia. Lounaisrannikon Linnavuori-nimisten kohoumien sijainnit noudattelevat alueen vanhemman ja nuoremman roomalaisajan (0/50–375/400)

niin sanottua ”germaanivyöhykettä”, jolle oli muuttanut mahdollisesti Itä-Skandinaviasta miesvaltaista väestöä. Vaihtoehtoisesti on ehdotettu muuttajien tulleen ns. Wielbarkin kulttuurin piiristä. Tätä vyöhykettä reunustivat niin pohjoisessa kuin etelässäkin asutus, jonka kulttuurilliset suhteet näyttävät olleen puolestaan Itä-Baltian tarhakalmistoalueelle. Aurajokilaakson on nähty muodostaneen kulttuuri- ja valtapoliittisen rajan kaakkoista Varsinais-Suomea vastaan. (Haggrén et al. 2015: 237, 238, 245, 257.) Linnavuori- ja Linnamäki-nimisten kohoumien jakolinja menee Aurajokilaakson sijaan hieman idempänä Paimionjoen tasalla ja tutkittavaksi jää, voivatko Lounais-Suomen Linnavuori- ja Linnamäki-nimiset kohoumat edustaa roomalaisajan kulttuurien jakolinjaa. Se ei kuitenkaan selitä mahdollista kielikysymystä eikä sitä, minkä takia Varsinais-Suomen pohjoispuolelta ei löydy lainkaan Linnamäki-nimisiä kohoumia.

Merovingiajalla (550/600–800/825) Tampereen länsipuoleiselle alueelle Kokemäenjoen läntisten latvajärvien ympäristöön syntyi uusia kalmistoja Sastamalan ja Nokian alueille (Haggrén et al. 2015: 265). Tältä alueelta tunnetaan kaksi Linnavuori-nimistä kohoumaa, todennäköisinä muinaislinnoina pidetyt Pentin ja Siuron Linnavuoret. Merovingiajalla kalmistokulttuuri alkoi levitä myös idemmäs Järvi-Suomen alueelle. Kyseisen ajanjakson alkuun ajoitettuja kalmistoja, joista osa on melko rikkaitakin, on löydetty Päijät-Hämeen alueelta, esimerkiksi Hollolasta, Heinolasta ja Sysmästä. (Haggrén et al. 2015: 265). Hollolasta ja Sysmästä tunnetaan myös Linnavuori-nimiset kohoumat.

Tämän jälkeen kalmistoja alkaa ilmaantua vielä idempänä Etelä-Savossa Mikkelin alueella. Mikkelin alueelta on löydetty todisteita peltoviljelystä 600–700-luvulta. Huomionarvoista on, että Mikkelin seudulla sijaitsee ainoastaan Linnavuori-nimisiä kohoumia. Kuitenkin viimeistään vuoden 800 paikkeilla kalmistokulttuuri levisi tästä vielä idemmäs Karjalankannakselle Sakkolan alueelle. Ei ole kuitenkaan tiedossa, missä määrin kalmistokulttuurin leviämisessä itään oli kyse länsisuomalaisesta uudisasutuksesta ja kuinka paljon kyse oli varhaismetallikaudelta peräi-

sin olleen alkuperäisväestön uusien tapojen omaksumisesta. Kalmistokulttuuri levisi Päijänteestä itään ainoastaan paikoitellen. Poikkeuksen muodostavat kuitenkin Mikkelin, Taipalsaaren ja Lappeenrannan seudut. Näille alueille muodostui kalmistollisia asutuskeskittyymiä. Mikkelin asutus alkoi kehittyä jo merovingiajalla ja Taipalsaari-Lappeenrannan alueella viimeistään viikinkiajan lopulla. (Haggrén et al. 2015: 265, 304.)

Edellä kuvatun asutuksen leviämisen pohjalta on mahdollista, että Linnavuori-nimisiä kohoumia nimettiin kalmistokulttuurin leviämisen yhteydessä. Tapa olisi levinnyt ensin merovingiajan alussa Varsinais-Suomesta Tampereen seudulle ja sieltä Mikkelin alueelle 600–700-luvuilla ja sieltä yhä Taipalsaaren ja Lappeenrannan seuduille. Poikkeuksena tähän hypoteesiin on kuitenkin se, että kalmistokulttuuri levisi myös Karjalaan Sakkolan alueelle, mutta tältä alueelta ei kuitenkaan tunneta Linnavuori-nimisiä kohoumia, kuten ei myöskään Linnamäki-nimisiä kohoumia.

Linnamäkien nimeämisajankohta

Kuten todettua, Suomen ja luovutetun Karjalan Linnamäki-nimiset kohoumat ovat sijoittuneet selvimmin Salon ja Kurkijoen ympäristöön. Salon seutu on vanhaa asutusaluetta. Merovingiajalla (550/600–800/825) alue ei enää korostu löytöaineistonsa perusteella yhtä selvästi kuin aiemmin, mutta alue kuitenkin pysyi asuttuna. (Haggrén et al. 2015: 264.) Näiden kahden keskittymän lisäksi rautakaudella asutettuna olleella Lammin alueella on kolmen Linnamäki-nimisen kohouman ketju, niiden etäisyyksien ollessa toisiinsa 6,5 ja 3,5 kilometriä. Kouvolan seudulta sen sijaan tunnetaan rautakauden löytöjä vähemmän, vaikka alueella sijaitsee kuusi Linnamäki-nimistä kohoumaa laajalla alueella. Kouvolan Immasen vanhan kyläpaikan vieressä Immasenjärven rannalla sijaitsee Linnamäki-niminen kohouma ja kaksi muuta ovat 4,8 ja 10 kilometrin päässä siitä. Varhaisin tieto kylästä on kuitenkin kirjallinen lähde 1560-luvulta.

Linnamäkiä ei löydy Saloa ja yhtä Nousiaisissa sijaitsevaa Linnamäkeä lukuun ottamatta Ranisen ja Wessmanin (Haggrén et al.

2015: 286) laatiman keskirautakauden asutuskuvan asuinalueilla juuri lainkaan (kuva 7). Kuva kuitenkin muuttuu, kun tarkasteluun otetaan mukaan heidän (Haggrén et al. 2015: 354) esittämänsä käsitys myöhäisrautakauden asutuksesta, jolloin asutus on laajentunut myös Kurkijoelle (kuva 8). Nimeämismallien syntyyn vaikuttaa keskeisesti nimeämistarve, joka voi syntyä asutuksen levittäytyessä alueelle, jossa on entuudestaan nimeämättömiä paikkoja (Ainiala et al. 2008: 74). Kiviniemen (1990: 38) mukaan paikannimet edellyttävät myös yhteisöä, joka jakaa saman taustatiedon maailmasta. Laatokan luoteisreunalle asutus alkoi keskittyä viikinkiajan alusta lähtien eli noin vuonna 800 jaa. Tämä asutus oli osittain länsisuomalaista uudisasutusta, vaikka asutuksella oli myös keskirautakaudelle juontuvia juuria. (Uino 2003.) Linnamäki-nimisten kohoumien levinneisyyttä tarkasteltaessa on mahdollista, että Kurkijoen Linnamäkien nimeäminen on voinut tapahtua Salon seudulta peräisin olleen rautakautisen uudisasutusaallon yhteydessä. Tällä samalla väestöllä olisi myös ollut läheinen kielellinen yhteys Viroon. Linnamäet tunnetaan Virossa nimellä *Linnamägi* (Tönnisson 2008: 25) ja suuri osa Viron tunnetuista muinaislinnoista sijaitsee *Linnamägi*-nimisillä paikoilla.

Eniten ristiretkiajan löytöjä on tehty Karjalassa keskittymistä, jotka sijaitsevat Suvantojärven ympärillä (Sakkola, Metsäpirtti) sekä Vuoksen alajuoksulla (Räisälä, Kaukola, Käkisalmi). Huonommin tunnettuja keskittymiä ovat olleet Laatokan luoteisrannikko (Hiitola, Kurkijoki, ehkä myös Lumivaara ja Jaakkima) ja pohjoisemmalla rannikolla Sortavala. Näiden lisäksi ristiretkiajan asutuskeskittymä tunnetaan myös koillisrannikolla Salmissa. Asutus oli keskittynyt helposti viljeltävien keveiden savimaiden luokse Vuoksen vesistön sekä Laatokan lahtien ja salmien ympärille. Asutusalueet ulottuivat myös esimerkiksi Sortavalan saaristoon ja Valamoon. (Haggrén et al. 2015: 352.) Linnamäki- tai Linnavuori-nimisiä kohoumia ei kuitenkaan sijaitse lainkaan Sakkolan ja Metsäpirtin lähistöllä eikä myöskään Vuoksen alajuoksulla Käkisalmen ympäristössä. Myöskään Salmin ympäristössä ei ole Linnamäki- tai Linnavuori-nimisiä ko-

houmia. Sen sijaan huomattavasti huonommin ristiretkiajan asuinpaikoistaan tunnettujen Hiitolan ja Kurkijoen ympärillä, sekä Lumivaaran ja Sortavalan lähistöllä tunnetaan useita Linnamäkiä, mutta myös muutama Linnavuori.

Johtopäätökset

Suomen ja luovutetun Karjalan Linnavuori- ja Linnamäki-nimisten kohoumien maantieteellisen sijainnin, muinaislinnayhteyden, sekä linna-sanankäytön merkityksen pohjalta voidaan tehdä seuraavia johtopäätöksiä ja oletuksia:

Linnavuoret

- Linnavuori-nimi kohoumalla korreloi muinaislinnan paikan kanssa. Joka kolmas (32 %) Suomen Linnavuori-niminen kohouma on tulkittu muinaislinnan paikaksi.
- Linnavuori-nimisillä kohoumilla on yhteys kalmistolliseen hautaustapaan. Linnavuori-nimisiä kohoumia nimettiin mahdollisesti kalmistokulttuurin piirissä. Voidaan ehdottaa, että Linnavuoria olisi nimetty kalmistokulttuurin levitessä ensin Varsinais-Suomesta Tampereen seudulle ja sieltä Mikkelin alueelle myöhemmin merovingiaikana 600–700-luvuilla ja sieltä yhä Taipalsaaren ja Lappeenrannan seuduille.
- Tietyillä alueilla, kuten Turun seudulla, Linnavuori-nimiset kohoumat ovat tarkoituksellisesti lähellä toisia vastaavasti nimettyjä paikkoja.

Linnamäet

- Linnamäki-nimi kohoumalla korreloi muinaislinnan paikan kanssa, vaikkakaan ei niin vahvasti kuin Linnavuori-nimi. Joka viides (21 %) Suomen Linnamäki-niminen kohouma on tulkittu muinaislinnan paikaksi.
- Linnamäki on ollut nimeämisperuste Salon seudulla mahdollisesti viimeistään keskiaikaudella asuneelle väestölle. Se on ollut myös nimeämisperuste Kurkijoen seudulla asuneelle väestölle viimeistään

myöhäisrautakaudella, mahdollisesti noin 800-luvulta alkaen, jolloin Laatokan luoteisrannikon asutus alkoi tihentyä. On mahdollista, että Kurkijoen ja laajemmin Laatokan luoteisrannikon asutus on peräisin Salon seudulta ja tällä samalla väestöllä olisi ollut myös kielellinen ja kulttuurillinen yhteys Viroon.

- Tietyillä alueilla, kuten Salon ja Kurkijoen lähistöllä, Linnamäki-nimiset kohoumat ovat tarkoituksellisesti lähellä toisia vastaavasti nimettyjä paikkoja.

Lopuksi

On pidettävä mahdollisena, että suurella osalla Linnavuori- ja Linnamäki-nimisistä kohoumista olisi joskus historiassa ollut yhteisön turvallisuuteen liittyvä tarkoitus. Korkeat suojaiset paikat ovat olleet muinaisille yhteisöille keskeisiä paikkoja. Tästä kertovat kivikautiset löydöt sekä erityisesti linna-sanankäytön kehityskulku, niin itämerensuomalaisissa kuin germaanisissa kielissä. Linna-sanalla on mahdollisesti määritelty myös muita linna- maisia suojapaikkoja, esimerkiksi luolien tai paikan vaikeapääsyisyyden johdosta.

Linnavuori- ja Linnamäki-nimisiä kohoumia on tuskin nimetty pelkästään niiden topografisten ominaisuuksien vuoksi. Linnavuori- ja Linnamäki-nimisten kohoumien ketjuuntuminen esimerkiksi Turun, Salon ja Kurkijoen seudulla on todennäköisesti tarkoituksellista. Alueilla, joilla ne sijaitsevat, on topografialtaan paljon vastaavanlaisia kohoumia, mutta vain tietyt kohoumat on nimetty näin, usein vielä teoreettisen näköetäisyyden päässä toisistaan. Todennäköisyys nähtävän ketjuuntumisen ja ryppäiden toistumiseen sattumalta useita kertoja läpi maan on pieni. Huomioon ottaen Linnavuorien ja Linnamäkien sijainnit toisiinsa samoin nimettyihin kohoumiin nähden, on niillä voinut olla myös viestinnällistä merkitystä.

Merkkituliketjut ovat olleet yleinen viestintämenetelmä historian saatossa ja myös muinaislinnojen käyttötarkoitusta on pohdittu tästä näkökulmasta. Snorri Sturlusonin kirjoittamassa varhaiskeskiaikaisessa

Olavi Pyhän saagassa Suomen rannikko kutsuttiin nimellä *balagaardssida* – rovi-rannikko, mikä olisi johtunut suomalaisten käyttämistä vartiotulista rannikolla (Jokipii 2002: 78–79). Kalevalassa vainovalkeat mainitaan mm. kahdennessakymmenennessä runossa: *Tuop’ on äiti Lemminkäisen, aivan aamulla varahin, läksi vettä lähteheltä; näkevi savun sakean, pohjoisilla maailmoilla. Sanan virkkoi, noin nimesi: «Nuo onpi soan savuja, varsin vainovalkeita!»*. Ruotsissa on havaittu rautakautisten merkkitulipaikkojen sijainneen noin 8 kilometrin päässä toisistaan. Tämän kaltaisessa ketjussa tuli voitiin sytyttää joka 30 minuutti ja järjestelmän viestinopeus vaihteli eri aikakausina noin 15 kilometristä tunnissa nuorempien järjestelmien 35 kilometriin tunnissa. Merkkitulien ohella näissä varoitusjärjestelmissä käytettiin hyväksi myös vahtitorneja. Varhaiset ruotsalaiset merkkitulijärjestelmät on ajoitettu 700-luvulle ja ne oli tarkoitettu varoittamaan sisämaan asukkaita Itämeren suunnalta tulevasta vaarasta. (Kjelsson 1994: 60.) Suomessa sotilastarkoituksessa käytetty merkkitulijärjestelmä oli käytössä vielä 1800-luvun alussa Kymijoen varrella, joka toimi tuolloin Venäjän keisarikunnan vastaisena rajana. Ketju käsitti yhteensä 45 näköyhteyden etäisyydellä toisistaan ollutta kohoumaa. Signaali välitettiin ketjua pitkin tarvittaessa päivisin savulla ja öisin tulilla. (toim. Harju 2012: 40–41). Hämeen muinaislinnojen on nähty muodostavan myös merkkituliketjun. Teoriaa testattiin vuonna 1934, mutta hyvistä näkyvyysolosuhteista huolimatta tulia ei voinut nähdä koko ketjun mitalta. Sittemmin Jouko Voionmaa lisäsi 1900-luvun puolivälissä paikannimien perusteella uusia mahdollisia merkkitulien paikkoja, jolloin merkkituliketju kattoi koko Eteläisen Hämeen (Taavitsainen 1990: 156). Linnavuori- ja Linnamäki- nimisten kohoumien maantieteellinen sijainti usein toistensa suhteellisessa läheisyydessä antaa syytä tutkia myös niiden merkkitulitarkoitusta.

Turvallisuus on ihmisyhteisöjen tärkeimpiä tarpeita kautta historian ja, kuten aiemmin esitetty Henrikin Liivinmaan kronikka kuvaa, ovat muinaislinnat näytelleet keskeistä osaa yhteisöjen elämässä Itämeren alueella.

Nimeämisperusteet ovat kuitenkin voineet muuttua ajan saatossa. Aluksi Linnavuorella ja Linnamäellä on voitu tarkoittaa muinaislinnan paikkaa erityisesti ryöstöretkien uhkaamalla rannikkoalueilla, mutta termi on voinut ajan saatossa laimentua tarkoittamaan myös muita jyrkkärinteisiä tai linnamaisia kohoumia. Suuri osa näin nimetyistä kohoumista on kuitenkin ollut muinaislinnan paikkoina jossain vaiheessa historiaa. Jos Linnavuori ja Linnamäki-nimisiä kohoumia on nimetty rautakaudella, niin ne saattavat johdattaa tutkijoita myös ennalta tuntemattomien asuinpaikkojen luo.

Bibliografia

Painamattomat lähteet

Heikkilä, M. 2017. Tampereen yliopiston kielen- ja historian tutkija filosofian tohtori Mikko Heikkilän henkilökohtainen tiedonanto 17.3.2017 linna-sanankuopuksesta.

Verkkolähteet

Karjalan Kartat. Maanmittauslaitos. <www.karjalankartat.fi> (Luettu 21.11.2018).
Kulttuuriympäristön palveluikkuna. Museovierasto. <www.kyppi.fi> (Luettu 28.10.2018).
Paikkatietoikkuna. Maanmittauslaitos. <www.paikkatietoikkuna.fi> (Luettu 25.10.2018).

Kirjallisuus

Ainiala, T., Saarelma, M. & Sjöblom, P. 2008. *Nimistötutkimuksen perusteet*. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
Haggrén, G., Halinen, P., Lavento, M., Raninen, S. & Wessman, A. 2015. *Muinaisuutemme jäljet – Suomen varhaishistoria kivikaudelta keskiajalle*. Helsinki: Gaudeamus.
Harju, E.-S. 2012. *Kuninkaan kartasto Etelä-Suomesta 1776–1805*. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
Jokipii, M. 2002. Ledung-laitos – ristiretkien tekoväline. *Suomen Museo* 2002.
Kahlos, M. & Sarasti-Wilenius, R. 2003 (suom.). *Henrikin Liivinmaan kronikka*. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.

- Kepsu, S. 2018. *Kannaksen kylät*. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 54. Helsinki.
- Kiviniemi, E. 1990. *Perustietoa paikannimistä*. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 516. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
- Kjelsson, L. 1994. *On beacons, especially those in Östergötland and on Södertörn*. Meddelande 54. Stockholm: Armémuseum.
- Korpela, J. 2009. Nimet ja kivet. *Maasta, kivistä ja hengestä – Markus Hiekkänen festschrift*. Toim. Pellinen, H-M. Turku: Suomen keskiajan arkeologian seura & al.
- Saarnisto, M. (toim.) 2003. *Karjalan synty – Viipurin läänin historia I*. Karjalan kirjapaino.
- Taavitsainen, J-P. 1990. *Ancient Hillforts of Finland. Problems of Analysis, Chronology and Interpretation with Special Reference to the Hillfort of Kuhmoinen*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakausikirja 94. Helsinki.
- Tõnisson, E. 2008. Eesti Muinaislinnad. *Muinaisaja Teadus* 20. Tartu – Tallinn.
- Ruohonen, J. 2016. Raudun Vehmaisten Linnamäki. Tarinoita, tulkintoja ja tutkimushistoriaa. *Muinaistutkija* 1/2016: 2–13.
- Siitonen, S. 1983 (toim.): *Ruokolahti: kotiseutulukemisto: historiaa, kuvauksia, tapahtumia ja tarinoita*. 2, 109. Ruokolahti-seura.
- Uino, P. 1997. *Muinais-Karjala. Arkeologisia tutkimuksia*. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakausikirja 104. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.
- Uino, P. 2003. Viikinkiaika n. 800–1000 jKr. M. Saarnisto (toim.): *Karjalan synty. Viipurin läänin historia I*: 313–382. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino.

YTM Valtteri Vento on arkeologian harrastaja ja Helsingin yliopiston avoimen yliopiston opiskelija, jonka mielenkiinnon kohteena ovat erityisesti muinaislinnat. Sähköposti: valtteri.vento@gmail.com

Reijo Solantie

Talvi-ilmast, Itämeren jääolot ja rannikon geomorfologia avaimina Suomen esihistorian ymmärtämiseen

Vinterklimatet, isförhållandena på Östersjön och kustens geomorfologi som nyckel till förståelsen av Finlands förhistoria

I artikeln betraktas det inflytande som klimatet, isförhållanden och geomorfologin haft på den förhistoriska kustbebyggelsen i Finland. Boplatserna och folkets livnäringar kan under stenåldern bättre förklaras då man tar i beaktande att enbart de grunda havsvikarna frös till is. Dit kom sälarna från avlägsna fjärdar för att föda sina kutar på isen, där de också var lätta byten. Från och med 2800 f.Kr. då klimatet blev kallare började Finska viken, Skärgårdshavet och Bottenhavet frysa till. I och med detta skedde också förändringar i vikarnas och människornas boplatser. För den yngre järnåldern är det mest sannolika scenariot att östersjöfinner anlände söderifrån för att odla jord med ”moderna” järnålders redskap i de klimatiskt gynnsammaste regionerna i södra Finland. Där kunde de idka utbytsekonomi med det samespråkiga folket, som härstammade från stenåldersfolket och främst livnärde sig på fångsten.

Johdanto

Esihistoriaa tutkittaessa on suurta hyötyä siitä, että ihmisten elämää lähestytään useiden tieteiden näkökulmasta ja katsotaan sopivatko näin saadut tulokset keskenään yhteen. Turun yliopiston virkaanastujaisesityksensä arkeologian professori Visa Immonen (2018) kertoo, että arkeologiassa on nykyään kyse ”tutkijaryhmistä, joihin osallistuvat niin geologit, kasvi- ja eläintutkijat, biologiset antropologit, taidehistorioitsijat ja historioitsijat kuin geneetikotkin”, ja että tällä keinoin ”pysytään paljastamaan uusia, aiempia käsityksiä mullistavia tietoja”. Se, että ilmasto ja hydrologia puuttuvat Immosen luettelosta, ei minulle, sekä meteorologiassa että taloushistoriassa väitelleenä, ole mitään uutta, vaan kuvastaa havaintoani, jonka mukaan näiden tieteenalojen olennainen merkitys Suomen menneisyyden ymmärtämiselle on yleisestikin jäänyt liian vähäiselle huomiolle.

Muutamana viimeisenä vuosikymmenenä arkeologinen tutkimus on pysty-

nyt yksityiskohtaisesti selvittämään kivi- ja rautakautisten asuinpaikkojen sijainnit ja elinkeinot sekä ajoittamaan radiohiiliajoituksella asutusten iät ja kestot. Arkeologia ei kuitenkaan pysty selittämään sitä, mikä määrittävi väentihyden alueellisen jakautumisen muutokset esihistorian eri vaiheissa, niin kivikauden lämpimissä oloissa, ilmaston jäähtyessä rautakauteen siirtymisen kynnyksellä sekä sen jälkeen ”uudessa ilmastossa” keskiajan alkuun asti. Tässä tutkimuksessa katsotaan voidaanko asioita ymmärtää entistä paremmin huomioimalla rannansiirtymisen lisäksi talvi-ilmaston, lumi- ja jääolojen sekä rannikon geomorfologian vaikutus luonnonresursseihin ja sen kautta ihmisten toimeentuloon sekä asutukseen.

Hylje saaliseläimenä

Arkeologiset tutkimukset osoittavat, että hylje oli esihistoriallisena aikana Suomen alueella tärkeimpiä saaliseläimiä (esim. Pesonen 2002;

Okkonen 2003; Ukkonen et al. 2014). Hylkeenpyyntiin erikoistuneen väen asuinpaikkojen valinnan ymmärtämiseksi on tarkasteltava sitä ilmastoa, jossa niin hylkeet kuin ihmiset kivikaudella elivät. Siitepölydiagrammit osoittavat jääkauden jälkeisen kasvillisuuden kehityksen, mikä taas kertoo ilmastosta, mutta lähinnä kasvukautena. Aikavälillä 7000–3000 e.Kr. elettiin ns. lämpökautta. Tällöin ilmasto alueella, joka kuului mittaushistoriallisena kautena 1722–2000 eteläboreaaliiseen ilmastollis-ekologiseen vyöhykkeeseen, oli siitepölydiagrammien mukaan lämpökaudella ollut samankaltainen kuin se oli aikavälillä 1722–2000 ollut eteläisemmässä hemiboreaalisessa vyöhykkeessä. (Solantie 2005.)

Lämpökaudella ilmasto oli merellisempi kuin koskaan sen jälkeen, koska Itämeren edeltäjien, Ancyliusjärven ja Litorinameren pohjoisosien tilavuudet sekä lämpövarastot olivat huomattavasti suuremmat kuin nykyisen Itämeren vaiheessa. Suomenlahden vesitilavuus oli Ancyliusjärven aikana ja Litorinameren alkuvaiheessa kaksi kertaa niin suuri kuin nykyään ja lämpökauden päättyessä vielä puolitoista kertaa nykyisen suuruisen. Kun ilmasto jäähdyi lämpökauden päättyttyä, vesimäärältään pienempi Itämeri alkoi jäätyä talvisin yhä laajemmin. Jääpeite taas kiihdytti talvien jäähtymistä; ilmasto muuttui mantereisemmaksi, mitä osoittaa myös kuusen nopea yleistyminen. (Solantie 2005; 2012.) Tekijä on siten eri mieltä kuin Heikkilä (2010), joka katsoo, ettei Litorinameren suurella vesitilavuudella ja lämpövarastolla olisi ollut olennaista merkitystä talvilämpötiloihin, niin ettei ilmasto sitten jäähtyessään olisikaan muuttunut mantereisemmaksi. Heikkilän mielestä talvi-ilmastolla ei siten ole mitään tekemistä kuusen yleistymisen kanssa, kun taas mielestäni juuri sillä on (Solantie 2005).

Uudellamaalla ilmasto oli lämpökautena suunnilleen sellainen kuin nykyään Etelä-Ruotsin länsirannikolla (Solantie 2005). Ancyliusjärvi ja Litorinameri pysyivät melkein kokonaan jäättöminä talvet läpeensä; ainoastaan Perämeren itä- ja pohjoisrantojen matalikot olivat ainoat laajahkot vesialueet, jotka jäätyivät talvisin. Näille jälle Itämeren norpat vaelsivat suurin joukoin pesimään, minkä

luulöydöt osoittavat (Ukkonen et al. 2014), ja näiden vesien äärelle muodostui vankka hyljestykseen erikoistunut asutus (Pesonen 2002; Okkonen 2003). Niin kauan kuin Järvi-Suomen suurjärvet olivat Perämeren tasossa ja yhteydessä siihen Kalajoen kohdalla olevan salmen kautta, saattoi osa norpista nousta pesimään tästä salmesta peremmälle Järvi-Suomen pohjoisreunan kohdalla olleiden lahtivesien jälle. Etelä-Suomessa vain matalat ja suultaan ahtaat lahdet jäätyivät talvisin. Kuitenkin ne olivat paikkoja, jotka houkuttelivat hylkeitä pesimään Suomenlahden ja Itämeren aavoilta ulapoilta. Vaikka 2000-luvulla talvet ovat ilmastonmuutoksen takia olleet lähes yhtä lauhjoja kuin lämpökautena, on Itämeri ollut lähes jäätön vain kaikkien lauhimpina talvina. Ovathan Itämeren vesitilavuus ja lämpövarasto nykyään paljon pienemmät kuin ne olivat Ancyliusjärven tai Litorinameren aikoina.

Vantaan esihistorian arkeologiset asuinpaikkaselvitykset

Vantaan esihistoriassa Leskinen & Pesonen (2008) ovat luetteloineet kaikki silloin tunnetut Vantaan kivikautiset asuinpaikat, niiden sijainnit ja korkeudet sekä radiohiiliajoitusten antamat iät. He ovat esittäneet asuinpaikat kuudella kartalla kronologisissa ryhmissä, siten että niissä esitetään asutus mesoliittisen kivikauden keskivaiheilla 8200–7000 eKr. (a), myöhäismesoliittisella kivikaudella 7000–5000 eKr. (b), varhaiskampakeraamisella kaudella 5000–4000 eKr. (c), tyypillisen ja myöhäisen kampakeramiikan kausilla 4000–3200 eKr. (d), nuorakeraamisella kaudella 3200–2300 eKr. (e) sekä pronssikaudella ja varhaisella rautakaudella 1500–300 eKr. (f). Kartoissa on kuvattu rantaviivan sijainnit vuosina 7100 eKr. (a), 5000 eKr. (b), 4000 eKr. (c), 3600 eKr. (d), 2300 eKr. (e) ja 500 eKr. (f). Nämä kartat (Leskinen & Pesonen 2008: 298–303), jotka Hokkanen (2008) on laatinut, perustuvat Geologisen tutkimuskeskuksen tilaustyönä laskemiin merenpinnan korkeuksiin näinä ajankohtina (GTK 2007).

Leskinen ja Pesonen ovat tutkimuksesaan tulkinneet hylkeen olleen koko kivikauden ajan nykyisen Vantaan alueella tärkein saaliseläin, ja sen, että ihmiset elivät suojaisten lahtivesien varsilla. Leskinen ja Pesonen eivät kuitenkaan tarkemmin selitä sitä, miksi nimenomaan hylkeiden pyynti oli väestölle niin tärkeää, että ihmiset asettuivat niitä pyytämään juuri tällaisiin paikkoihin, ja miksi asutus oli niin kylämäistä sekä pysyväluonteista. He eivät myöskään selitä sitä, miksi noin 2500 eKr. aikoihin asutusjärjestelmä muuttui toisenlaiseksi.

Pian Vantaan esihistorian ilmestymisen jälkeen Aukia (2010) selitti Vantaalla ja Helsingissä sijaitsevan Mätäjoen valuma-alueen muinaislöytöjen sijaintien suhdetta rantaviivaan lähinnä asuinpaikkojen topografian ja maaperän perusteella. Paras selittäjä oli hiekkamaa, minkä jo Leskinen ja Pesonen olivat selvästi havainneet ja mikä oli jo vanhastaankin arkeologeille tuttua. Aukia ei myöskään selitä sitä, miksi hiekkaiset asuinpaikat olivat erityisen suosittuja juuri kivikaudella. Mikäli kyse ei ole tutkimustilanteen luomasta vääristymästä, mielestäni syy on ilmastossa. Kun talvisin lämpötila heittelehti alituisen nollan kummankin puolen, olivat savikot toivottoman kuraisia. Elinkeinojen ja ilmaston merkityksen Aukia sivuutti muutamalla yleisluontoisella luonnehdinnalla, sellaisilla kuin ”asutusta ovat suosineet lämpimät ilmasto-olosuhteet ja lehtomainen kasvillisuus. Suojaisen merenlahden rannoilla on riittänyt ravintoa ja vesistöjä pitkin on päässyt liikkumaan nopeasti”.

Aukian esittämä käsitys, että topografiaan perustuvalla mallilla pystyttäisiin nykyistä paremmin selittämään neoliittisten asuinpaikkojen sijainnit, jos vain aineistoa kasvatettaisiin, johtaa umpikujaan. Asutuksen sijainnit ja niiden muutosten ymmärtäminen edellyttävät nimittäin ymmärrystä siitä, miten ilmasto ja jääolot säätelivät saatavissa olevia luonnonvaroja ja niiden hyväksikäyttöä.

Vantaan esihistorialliset asuinpaikat suhteessa Ancylusjärven ja Litorinameren rantoihin ja hylkeiden pesimäkäyttötymisen muuttumiseen

Keskimesoliittisella kivikaudella, 8000–7000 eKr., Ancylusjärvi levittäytyi nykyisessä Vantaanjoen laaksossa laajana matalana lahtena nykyisen Vantaan kaupungin luoteisosiin Seutulan ja Riipilän alangoille (Leskinen & Pesonen 2008: 298–303). Vasta Königstedtin Linnan kapeikon yläpuolella meri jäätyi talvisin, ja juuri näiden matalien lahtivesien jälle norpat uivat pesimään, ja juuri niiden äärelle mesoliittisen kivikauden väki asettui asumaan. Noin 6400 eKr. Ancylusjärvi muuttui Litorinamereksi. Aluksi vesien mataloituminen melkein lakkasi, mutta se oli jälleen nopeaa varhaiskampakeraamisena aikana vuodesta 5000 eKr. alkaen. Tällöin Itämeren hylkeiden pesintäkäyttötyminen muuttui. Perämeren rantavesien nopeasti mataloituen alkoivat sen eteläosan rantavedet nykyisen Etelä-Pohjanmaan rantatasangon päällä jäätyä laajalti, niin että hylkeiden pesintä siirtyi etelämmäs. Kalajoen salmikin nousi meren pinnan yläpuolelle, ja sen takaiset, järviksi muuttuneet vedet puhkaisivat purkuväyläkseen Kymijoen. Hylkeet eivät siten enää pystyneet uimaan pesintäpaikoilleen Kalajoen väylän taa. Jonkun verran niitä jäi eristykseen järviin, mutta pääosa muutti pesimään etelämmäksi. Hylkeiden pesimisalueiden siirtyminen lähemmäs niiden saalistusvesiä saattoi lisätä hylkeiden kokonaismäärää ja vahvistaa myös Selkämeren, Saaristomeren sekä Suomenlahden matalien lahtien hyljepopulaatioita. Näin kasvanut saalispotentiali veti merenrannoille lisää väkeä ja loi niille varhaiskampakeraamisen kulttuurin aikana kylämäistä, pysyvää asutusta. Tämä rannikkoasutus kukoisti taajimmillaan tyypillisen ja myöhäiskampakeraamisen kulttuurin kautena (4000–3200 eKr.).

Varhaiskampakeraamisena aikana Linnan ja Vantaankosken väliset vedet alkoivat jäätyä, ja norpan pesintä sekä asutus levisivät etelään Vantaankoskelle asti. Samaan aikaan myös nykyisen Espoonjoen sivu-uoman

Bembölen- eli Glimsinjoen valuma-alueen peittäneen merenlahden perimmäinen sopukka Vantaan Pyymosan seuduilla alkoi houkutella norppia ja ihmisiä. Noin 4500 eKr. merenranta oli vetäytynyt nykyisen Vantaanjoen valuma-alueella jo Vantaankoskelle asti, jolloin norpat hylkäsivät sen yläpuolisen, meren pinnan yläpuolelle nousevan alangon ja ihmiset puolestaan tämän alueen reunamat, jotka olivat jääneet kauaksi meren rannasta.

Pian Litorinameren mataloitumisen päästyä vauhtiin, nykyisen Mätäjoen valuma-alueen pohjoisosaan, Lounais-Vantaalle, muodostui matala merenlahti, johon hylkeet pääsivät aluksi niin idässä, etelässä, lounaassa kuin luoteessa olleiden salmien kautta pesimään. Lahden perukoille, nykyisen Mätäjoen uoman länsi- ja itäpuolelle, Myyrmäkeen ja Kaivokselan Kuparimäkeen, muodostui saaria. Näihin saariin asettuneen väen ei tarvinnut vaivautua norpanmetsästysretkille, vaan se saattoi asuinpaikoiltaan seurata saaliiden uivan monista salmista heidän kotirannoilleen nuijittaviksi. Myyrmäen Jönsaksen asuinpaikalla hylkeenluita on peräti 60 % luulöydöistä, sen lähellä olleen Husbackan asuinpaikalla peräti 90 %, mutta minkäänlaisia harppuunoita, niiden kärkiä tai verkon osia ei löytynyt (Leskinen & Pesonen 2008); puunuijathan lahoavat jälkiä jättämättä (kuten tosin myös mahdolliset orgaanisista aineista tehdyt harppuunankärjet ja verkot). Suurikin pyynti oli kestävä, koska norppia riitti laajoilta Suomenlahden ulapoilta, todennäköisesti myös Itämeren pääaltaalta asti. Tähän matalaan lahteen johtavat salmet olivat myös oivallisia kalapaikkoja.

Talvien lauhouden takia, kylien ja pyyntipaikkojen välillä kuljettaessa, sekä tavaroita kuljetettaessa, ei ollut takeita reki- eikä suksikeleistä, ja jäät olivat laajalti petollisia, mikä sekin osaltaan lieenee kiinteyttänyt asumista. Suomesta on löytynyt 25 noin 5–15 cm:n levyistä ja 4–5 metrin pituista päästä päähän rei'itettyä reenjalakseksi tulkittua esinettä, yksin, mutta ei koskaan pareittain (Kuokkanen 2000). Kuokkanen rekonstruoi niiden varaan yksijalaksisia rekiä. Kuten arvata saattaa, ne osoittautuivat kaksijalaksisia kiikkerämmiksi vähänkään suuremmalla kuormalla. Kuok-

kanen havaitsi senkin, että jos niitä vedetään esimerkiksi koiravaljakolla, ei ajaja voi seistä jalaksilla reen kyydissä, vaan hänen on käveltävä sen perässä. Mieleeni tulee kuitenkin eräs keltainen joka säähän sopiva tapa kuljettaa kantamuksia. Jos tavarat sidotaan 4–5 metriin purilaaseen, voi sitä kaksi ihmistä kantaa olillaan. Yksikin ihminen voi sitä vetää olkahihnoista niin lumessa kuin paljaalla maalla, ja pitkään purilaaseen sidottu riistaeläin tai kapeaksi nyytiksi nyöritetty isokin kuorma kulkee sujuvasti niin tiheässä puustossa kuin kivikonkin yli. Tai miksei tällainen viiden metrin ”jalas” voisi olla yhtä hyvin veneen kölipuukin (Matikka 2000).

Noin 4500 eKr. Myyrmäen saaren pohjoispuolinen salmi umpeutui. Se sijaitsi Martinlaaksossa nykyisen Espoonjoen Glimsinhaaran valuma-alueen vedenjakajan kohdilla kauppaoppilaitoksen edessä, samoin kuin saaren eteläpuoliset Kilterin ja Kilterinmäen salmet. Näin muodostui laaja niemi, joka ulottui Helsingin Konalaan ja Espoon Mäkkylään asti, nykyisen Kehä-ykkösen pohjoisreunalle. Niemen kapeimmat kohdat Erikaksessa ja Martinlaaksossa olivat oivallisia hirvien pyyntipaikkoja. Näillä kannaksilla sijainneet kaksi asuinpaikkaa olivat ainoat, joissa hirvenluita oli yhtä paljon kuin hylkeenluita (Leskinen & Pesonen 2008). Varhaiskampakeraamisen ajan loppupuolella 4500–4000 eKr. lahti kärsitti vielä nykyisen Mätäjoen valuma-alueen pohjoisosan, jonne hylkeet pääsivät etelästä nykyisen Mätäjoen uoman kohdalla olleen salmen kautta, sekä itäisestä salmesta, joka oli Vantaanjoen valuma-alueen vastaisena vedenjakajana toimineen Vetokannaksen kohdalla.

Tyypillisen kampakeramiikan aikana 4000–3500 eKr. laaja maa-alue Tikkurilan ja Seutulan lentokentän välillä nousi meren pinnan yläpuolelle, niin että nykyisen Keravanjoen varret kattava sekä Keravan rajoille ulottuva laaja merenlahti kuroutui Tikkurilan Jokiniemen ja Sandlidenin kohdalla kapeaksi salmeksi, jolloin sen takaiset vedet alkoivat jäätyä ja houkutella norppia. Jokiniemen kapeikkoon muodostuikin mainio asuin- ja pyyntipaikka aina noin vuoteen 3200 asti, jolloin vasta Hanalan lahti alkoi muuttua

kuivaksi maaksi. Tämän jälkeen paikka säilyi oivallisena kalastuspaikkana, jossa kalat nousivat avomereltä Keravanjokeen. Lisäksi Itä-Vantaan Sotungissa oli kampakeraamisella ajalla hylkeille mieluisia pesäpaikkoja, nykyisen Krapuojan kohdalla olleen kapeikon takaisessa lahdessa.

Ensimmäinen ihmisten muuttoliike nyky-Helsingin alueelle paremman toimeentulon perässä

Noin vuonna 3600 eKr. Vetokannaksen salmi alkoi muuttua kuivaksi maaksi. Vantaanjoki, jonka suu oli edennyt Vetokannaksen kohdalle, purki tulva-aikoina vesiään vielä salmen läpi länteen, mutta ajan mittaan yhä harvemmin. Samoin kuivui Kehä ykkösen laaksossa ollut salmi Espoon ja Helsingin rajalla, joka muuttui mainiosta kalastuspaikasta hyväksi hirvestyspaikaksi. Tässä yhteydessä merenranta siirtyi Mäkkylässä ja Pitäjänmäellä lähelle Turuntietä. Näiden salmien umpeuduttua pääsivät norpat kulkemaan Myyrmäen ja Kuparimäen väliseen lahteen enää etelästä, Mätäjoen uoman kohdalla Kaarelassa olevan, 100 metrin levyisen salmen kautta. Ihmisiä asettui tällöin asumaan salmen rantojen hiekkaisille tai hiekkamultaisille rinteille, niin sen länsipuolella Malminkartanoon kuin itäpuolelle Hakuninmäkeen. Tänä aikana myös alempana nykyisen Mätäjoen laaksossa, Marttilassa, vesialue kuroutui muutaman sadan metrin levyiseksi salmeksi. Molempien salmikapeikkojen välinen vesialue nykyisen Konalan–Lassilan alangon päällä alkoi talvisin jäätyä hylkeille mieluisaksi pesäpaikaksi. Pyytäjät muuttivat tällöin myös alemman salmen äärelle, missä ihanteellisin asuinpaikka oli salmen länsirannan hiekkaisella mäenkumpareella, Pitäjänmäen Turkismiehen tien leikkikentän luona. Molempien salmien asuinpaikoista saivat ensin vihiä Lehtosalo (1962) ja Waris (1962), ja perusteellisimmin niitä tutkivat Fast (1999–2004) ja Lavento et al. (2007); potentiaallinen asuinpaikka on mielestäni myös vastarannan niemenkärjessä (6679520N, 381990E). Näiden paikkojen asuttaminen oli todennäköisesti ensimmäi-

nen muuttoliike nyky-Helsingin rajojen sisäpuolelle paremman toimeentulon perässä; ensimmäisten ”stadilaisten” tärkein elinkeino oli kuuttien nuijminen.

Vantaa ja Helsinki, mutta entä muu Uusimaa, Varsinais-Suomi ja Satakunta?

Hylkeille sopivien pesimäpaikkojen selvittäminen auttaa ymmärtämään ihmisen kivikautisten asuinpaikkojen sijainteja ja löytämään niitä lisää sellaisillakin alueilla, missä asuinpaikkoja ei yleensä ole tutkittu yhtä perusteellisesti kuin Vantaalla, vaan todisteet kivikauden ihmisistä ovat pääosin irtolöytöjä (Museovirasto 2018). Paikat, joissa asutukselle sopivimmat lahdet Espoossa sijaitsivat, ovat Espoonjoen valuma-alueella Loojärven, Lapinjärven, Bodomin ja Hämeenkylyn Pitkäljärven-Lippajärven laaksot; viimeksi mainitussa potentiaalisin, mutta arkeologisesti neitseellinen neoliittisen väen asuinpaikka on maaperältään hietaisessa saarella, joka on nykyään kukkula Lippajärven pohjoisrannan Vilniemessä, ja toinen Pitkäljärven-Lippajärven lahden suun kapeikon pohjoisrannan niemi (6679700N, 372900E).

Karjaanjoen valuma-alueen elinkeinojen kannalta paras paikka kivikauden väelle oli Vanjärven laakso. Kiskonjoen valuma-alueella rannat olivat mesoliittisella kivikaudella noin 15 metriä ja kampakeraamisella ajalla 10 metriä korkeammalla kuin Keski-Uudellamaalla. Alue käsittää Suomusjärven Aneriojärven laakson, Kiskon Kirkkojärven ja Jylynjärven laaksot sekä Muurlan Ylisjärven laakson. Turussa oli Kiukaisten kulttuuriin kuuluva myöhäisneoliittinen asuinpaikka, joka sijaitsi matolan sekä suojaisan merenlahden, ns. Turun muinaislahden, saarella ja josta on löydetty hylkeiden luita (Korkeakoski-Väisänen 1985; Asplund et al. 1989). Nykyisten 35–55 metrin hautoja sisältävien syvimpien järvien, kuten Lohjanjärvi, Simijärvi, Iso-Kisko ja Määrjärvi, kohdilla sijainneet lahdet lienevät pysyneet talvisinkin enimmäkseen sulina, ja houkutelleet siten rannoilleen huononlaisesti hylkeitä pesimään, minkä johdosta ne eivät olleet

suotuisia myöskään hylkeenpyytäjille. Myös Liedossa sekä Selkämeren rannikollakin tunnetaan kampakeraamisia asuinpaikkoja silloisilla matalilla lahtivesillä (Pesonen 2002).

Ilmaston jäähtymisen vaikutus

Kun ilmasto alkoi jäähtyä noin vuodesta 2800 eKr. alkaen, ja kun Suomenlahden tilavuus ja lämpövarasto edelleen pienenivät, alkoivat ulkosaariston vedet jäätyä säännöllisesti talvisin, jolloin norpat siirtyivät pesimään niille. Tämä saattoi pelastaa Suomenlahden norpat sukupuuttoon metsästämiseltä. Hylkeiden pesinnän ja hyljestyksen siirryttyä ulkosaaristoon, matalien lahdenperukkain asuinpaikat menettivät entisen merkityksensä ja asutus järjestyi Kiukaisten kulttuurista lähtien uudella tavalla. Norppien pesinnän hajautuminen laajoille ulappajälle vaati uutta tekniikkaa, harppuunakalastusta. Tällöin myös Yoldian meren ajoista vähäisenä rudimenttina Perämeren jäänreunoilla pesinyt Grönlanninhylje lienee joutunut harppuunapyyntin kohteeksi, mitä sen kanta ei kestänyt. Jääpeitteen laajeneminen siirsi asutuksen painopistettä Suomenlahden rannikolla kohti Hankoa ja Perämeren rannikolta kohti Selkämeren. Hyljestyksen vaikeutuminen lisäsi metsänriistan ja saaristokalastuksen merkitystä, jolloin meriveneet runsastuivat. Asutuksen painopisteen siirtymiseen vaikutti sekin, että vain lauhimpien talvien seuduilla pystyttiin enää selviämään talvien sivutoimisellekin maataloudelle asettamista kasvavista haasteista. Talvirehun kerääminen ilman rautaisia sirppejä ja eläinsuojien rakentaminen pakkasuojiksi onnistui vain pienkarjalle, joka tyytyi kerppuihin, ja mahtui kylmimmillä ilmoilla ihmisasuntoihin (Solantie 2005). Kylmennyt ilmasto ja meriveneiden yleistyminen saivat ilmeisesti aikaan maastamuuttoa meren yli, mikä lisäsi kontakteja etenkin nykyisen Ruotsin alueeseen. Tähän viittaakin mm. skandinaavisten piisirppien ja pronssiaseiden esiintyminen Suomessa, mutta myös Kiukaisten keramiikan esiintyminen Ruotsissa, jonkun verran Virossakin. Asutuskuvio ja elinkeinot rannikoilla säilyivät samanlaisina

vielä esiroomalaisen ja vanhemman roomalaisen rautakauden Morbyn kulttuurin väellä (Edgrén 1999). Harvan asutuksen vuoksi ei tällä väellä ollut suuriakaan paineita tehdä maataloudesta pääelinkeinoa.

”Vakinaisesti asuvat” maahanmuuttajat

Ennen raudan käyttöönottoa, talvesta selviytymisen vaikeus oli estänyt maataloutta muodostumasta riista- ja kalataloutta merkittävämmäksi elinkeinoksi. Rautakauden alettuakaan maatalouden kehittämiseen ei Suomessa ollut harvan asutuksen takia pakottavaa tarvetta. Itämeren pääaltaan rannat ovat suoraviivaisia ja Suomen rannikkoa eteläisempiä. Siten ne eivät lämpökautena houkuttelleet hylkeitä pesimään, jolloin niiden väestölle ei kehittynyt merkittävää hylkeenpyyntikulttuuriakaan. Tämän vuoksi Itämeren pääaltaan ympäristössä maatalous oli ihmisille tärkeämpää kuin Suomen rannikolla asuville yhteisöille. Myös rannikkokalastus korvasi heille hyljesaaliin vähäisyyden. Siksi he tarttuivat ripeästi rautaisten työkalujen tarjoamiin mahdollisuuksiin selviytyä talvien kylmenemisen ja pitenemisen maataloudelle sekä kalastukselle tuomista haasteista. Näin he oppivat rakentamaan hirsisiä navettoja ja keräämään heinää talveksi riittävän suurelle karjamäärälle, jotta pellot voitiin lannoittaa kunnolla (Solantie 2012). Rautaiset työkalut mahdollistivat myös avomerikelpoisempien laivojen rakentamisen kovaa merenkäyntiä kestävästä lujasta tammipuusta.

Viron ja Latvian pohjoisosien rannikoilla asuneet itämerensuomea puhuvat yhteisöt omaksuivat nämä uudet keinot lainasanojen perusteella luultavasti eteläisiltä naapureiltaan. Tutustuessaan uudenlaisiin pursiin itämerensuomalaiset rupesivat kutsuma niitä nykylatviankin venettä tarkoittavalla sanalla laivoiksi. Kansanrunoudessamme Väinämöisen ja Lemminkäisen merimatkojen kulkupelejä kutsuttiin niin laivoiksi kuin veneiksi (esimerkiksi Kalevalassa). ”Laivat” tekivät Suomen lounaissaaristoon suuntautuvat kalaretket houkutteleviksi ja kannat-

taviksi itämerensuomalaisille. Balttilaisten tarhakalmistojen ilmestyminen rannoillemme vanhempana roomalaisella rautakaudella kertoo heidän asutustunnusteluistaan. Nuoremalla roomalaisella rautakaudella heitä asettui asumaan pysyvästi lounaisrannikolle Uudenkaupungin seudulle asti. Alukset, joilla kyseisiä nykysuomalaisten esivanhempia tänne saapui, lienevät olleet soutuveneitä, jotka olivat rakennettu rautaisilla niiteillä sekä nauloilla limisaumoin toisiinsa liitetyistä tammilautoista. Näihin 8–15 metrin pituisiin, toista metriä korkeisiin ja kolme metriä leveisiin soutuveneisiin mahtui lukuisia soutajia ja muita muuttajia sekä heidän karjaansa ja tavaroitaan. Tämä voidaan päätellä tutkimuksesta, jonka veneenrakentaja ja arkeologi Matikka (2000) teki ruumishautauksessa noin 600 jKr. poltetun veneen säilyneiden niittien ja naulojen perusteella. Limitettyjen lautojen kiinnitys toisiinsa ja kaariin onnistui hyvin vasta rautakaudella, kun rautaiset niitit ja nauhat tulivat keinovalikoimaan. Itämeren piirissä kova tammipuu oli aaltojen ryskettä ja järeää naulausta parhaiten kestävä puulaji sekä suosituin vanhimmissa löydettyissä hylyissä. Kansanrunoissamme kerrotaan tämän kanssa yhtäpitävästi, että Väinämöiselle ei kelpannut veneentekoon sen enempiä haapa kuin honkakaan, vaan tammea sen olla piti. Tammi tiiviinä, kovana ja lahonkestävänä puulajina ei kaivannut välttämättä tervaa säilyäkseen kunnossa merivedessä, toisin kuin mänty tai kuusi. Esimerkiksi Espoon geneettisesti ensiluokkaiset, haaroittumattomat tukkipuutamistot, joita nykyäänkin voi käydä ihailmassa, olivat vielä 1700-luvulla ”kuumaa” tavaraa (Nikander 1984).

Matikan tutkimien veneen polttopaikka on Perniön Yliskylässä. Paikka sijaitsee Kiskonjoen suulta Kaukassalon vierestä sisämaahan työntyneen merenlahden pohjukassa. Lahti oli veneen polttamisen ajankohtana n. 20 km pitkä, mutta vain 1–2 metriä syvä. Purjeveneet vaativat ohjattavuuden vuoksi soutuveneitä syvempiä kölöjä (Matikka 2000). Siten tällaisilla soutuveneillä pystyttiin purjeveneitä paremmin tunkeutumaan mataliin lahtiin sekä salmiin, ja ne olivat karikkaisilla vesillä purjeveneitä turvallisempia. Purjeet sopi-

vat parhaiten valtamerikäyttöön. Itämerellä pelkästään purjeilla liikkuvia aluksia alettiin käyttää vasta 900-luvulla, ja silloinkin vain rahtilaivoissa (Englert 2002), mikä saattaa liittyä myös turkisten vientiin. Purjealusten suurempi nopeus ja kantavuus kostautuivat kuitenkin lisääntyneinä haaksirikkoina, etenkin kaupallisen merenkulun kasvun myötä. Matikan tulokset vastaavat hyvin kahta piirroksin rekonstruoitua venettä, toinen Tanskan Nydamin ja toinen Ruotsin Valsgärdenin löydöistä (ks. Matikka 2000). Tältä pohjalta voitaisiin rakentaa vene ja panna se kunnia-paikalle Seurasaaressa tai Kansallismuseoon Oslon Bygdöyn tapaan.

Lounaisrannikolta uudisasukkaat etenivät Lapin–Kiukaisten vankkaa morbyläis-aluetta väistäen Säkylän sekä Köyliön kautta Kokemäelle ja sieltä Kokemäenjokilaaksoa pitkin Sydän-Hämeeseen ja kansainvaellusaikana aina Päijänteen sekä Mikkelin seuduille (Kivikoski 1955). He pysyttyivät koko rautakauden ajan, keskiajan kynnykselle asti, näillä vanhoilla asuinsijoillaan, joissa ohran ja rukiin yhteisviljelyllä kokonaissadon vaihtelu oli, ja olisi edelleenkin, ilmastollisesti mahdollisimman pieni (Solantie 1988). Länsi-Uuttamaatakin aluksi kokeiltiin, mutta väistyttiin merovingiajan kuluessa sen rukiin talvehtimiselle riskialttiilta sisämaa-alueelta Kiskonjoen varren Lapinkylien länsipuolelle.

”Liikuskelevat” kanta-asukkaat

Baltiasta muuttaneiden itämerensuomalaisten asuma-alue käsitti kansainvaellusaikana vain noin 5 % nyky-Suomen pinta-alasta (Huurre 1979: 134); myös Uusimaa jäi Morbyn kulttuurin jälkeläisten haltuun. Koska saamenkielistä paikannimistöä on Suomessa etelärannikkoa myöten, viittaa tämä siihen, että niin Morbyn kulttuurin väki kuin sisämaan samanaikaiset ”luukonsaarelaisetkin” ovat mahdollisesti puhuneet kantasaamea. Vilkkaat yhteydet Ruotsiin ilmaston kylmenemisvaiheessa selittävät hyvin sen, että saamen kieli on saanut germaanisia lainasanoja ilman suomalaisten välitystä (Koivulehto 1999; A. Aikio 2006). Myös ensimmäiset kirjalliset

tiedot Suomen ja Baltian asukkaista Tacituk-selta 98 jKr. tukevat tätä hypoteesia. Huurre (1979) kommentoi Tacitusta seuraavasti: ”Jos fennit ovat lappalaisia ja aestit baltteja, on todettava, että itämerensuomalaisia hän ei näytä tuntevan ollenkaan”. Mutta jos ”fennit” olivat morbyläisiä ja ”aestit” itämerensuomalaisia eestejä, joista aloimme erkaantua vasta kolme vuosisataa myöhemmin, ei Tacituksen kertomuksessa ole mitään ihmettelemistä, sillä mistäpä hän ja hänen tietolähteensä olisivat suomalaisuuden syntyä osanneet ennustaa.

Viljojen siitepölyjen puuttuminen Uudelta maalta aikavälillä 400–800 jKr. (Sarmaja-Korhonen 1992; Alenius 2011) viittaa siihen, että Uudenmaan ”lappalaisten” ja suomalaisten rinnakkaiselon alettua tapahtui ilmeinen elinkeinojen erilaistuminen. Lappalaisten perinteinen pienimuotoinen maatalous oli ilmaston kylmettyä vaikeutunut, ja sen jälkeensä jääneisyys korostui maahanmuuttajien moderneihin menetelmiin nähden. Tässä tilanteessa lappalaiset pystyivät rautaisin työkaluin tehostamaan etenkin jokien patokalastusta ja siten pitäytymään entistä paremmin pyyntikulttuurissa sekä luopumaan vanhakantaisesta viljelystään. Koska asutus oli harvaa, oli tehostunutkin kalastus kestävä. He pystyivät toimittamaan hämäläisille kalaa, hylkeitä, majavia ja turkiseläimiä ja saamaan heiltä maksuksi viljaa. Uudenmaan Lapinkylät ja siitat sijaitsevat johdonmukaisesti parhaiden patokalastuspaikkojen äärellä (Solantie 2015). Vaikka hyljestys oli menetännyt merkitystään hylkeiden pesinnän hajauttuna ulkosaaristoon, harjoitettiin sitäkin; niinpä Uudenmaan rannikolla onkin lukuisia Lapinsaaria ja Lapinniemiä. Tällaisia koskien niskoissa olleita Lapinkylä on pohjoisempaan Morbyn kulttuurin alueilla, esimerkiksi Sidbäck Närpiönjokivarressa (kosken rannalla nimi Gammelstu), sekä Ähtävänjokivarren Lappforsin kylä, jossa koskenniskan ääressä olevan suvannon nimi on Lappmansviken. Myös Lapua (Lappå) ja Lappa(lais)järvi olivat hyvien kalapaikkojen ääressä. Uudenmaan lappalaisten asuminen omissa kylissään ja toimiminen yllä kuvatuslaisessa taloudellisessa suhteessa hämäläisiin on todennettu ilmeiseksi myös Keski-Suomessa (Vilkuna 2007).

Ainoa ero Vilkunan ja oman näkemykseni välillä on se, että Vilkunan mukaan lappalaiset olivat hämäläisten kanssa samaa etnistä ja kielellistä alkuperää.

Luonnottomampaa olisi ollut, mikäli toistensa naapureina asuvat hämäläiset ja lappalaiset olisivat olleet eristyksissä toisistaan vailla keskinäistä kanssakäymistä ja vielä oudompaa olisi ollut se, että luonnon perustuottavuudeltaan Suomen parhaisiin alueisiin kuuluva Uusimaa olisi ollut ainoana Suomen kolkkana asumaton, niin että maakunnan kaikki myöhäisrautakautiset löydöt olisivat pelkästään hämäläisten eräretkeilyä jäännöksiä. Yhtä merkillistä olisi sekin, että saamenkieliset paikannimet olisivat syntyneet Uudellemaalle ilman saamenkielisiä asukkaita eli todistaisivat vain ”lapinmiesten liikkeistä hämäläisten eräalueilla”, kuten Paikkala (1992) arvelee; Paikkalan kannalla on myös Kepsu (2005; 2008). Monien nimistötieteilijöiden vankkumaton ja vaihtoehdoton kanta on siis edelleen, että saamelaisten tapana on ollut lähteä pohjoisesta silloin tällöin retkeilemään Hämeen läpi, kulkien aina etelärannikolle asti, ja kylvelemään kuljeskellessaan pysyvää paikannimistöä sinne sun tänne. Ylikangas (1973) sentään arvelee Uudellamaalla olleen rautakaudella kansaa, ”jonka regeneroituja rippeitä eli vielä 1100-luvulla Lohjankin seudulla alkeellisia erä-elinkeinoja harjoittaen”.

Koska Lapinkyläien patokalastuspaikat jokivarsissa ovat uudisasutusvaiheen jälkeen sopineet erinomaisesti myllyjen ja teollisuuslaitosten paikoiksi – Vantaan Lapinkylä jopa Helsingin metropolialueen taajamarakentamisen kohteeksi – ovat vanhojen asuinpaikkojen jäänteet hautautuneet uusien rakenteiden alle. Poikkeuksena tästä on myllyn- tai ruukinpaikaksi sopimaton Lapinjärven kunnan Lapinjärven Storholmenin saari. Jo keskiajan alkaessa etelän saamelaisalueet valloittanut uudisasutus lisäsi patokalastuspainetta, mikä näkyy mm. parhaiden kalapaikkojen Spering-nimistönä, mutta kalastuksen kestävyys mureni vasta kun kruunu oli ominut lohentakalastuksen ja vuokrannut antoisimmat kosket rahamiehille ja kirkolle. Ainoastaan Kymijoki suurimpana etelärannikolle laskevana jokena pystyi tästä huolimatta säilyttämään kalastuk-

sen kestäväenä, aina kalastamot tuhonneisiin 1800- ja 1900-luvun vaihteen suurtulviin asti (Pykälistö 2017).

Vasta keskiajalla maatalous muodostui pääelinkeinoksi kaikkialla eteläboreaalaisella ilmastollis-ekologisella vyöhykkeellä, eli linjan Joensuu–Iisalmi–Viitasaari–Keuruu–Parkano–Kokkola eteläpuolella (Solantie 2012), siis muuallakin kuin rautakautisilla sijoillaan. Saamea puhuneet ”kantasuomalaiset” ovat jättäneet kaikkialla Suomessa jälkensä paikannimistöön (Voionmaa 1943; Itkonen 1948; Solantie 1993a; 1993b; 1997; Aikio, S. 1999; Vahtola 1999; Lehtola 2008; Saarikivi 2011), vaikka sekoittuessaan suomea tai ruotsia puhuviin uudisasukkaisiin menettivät vuosisadan tai kahden aikana äidinkiensä. Uudellamaalla tämä tapahtui 1200- ja 1300-luvuilla, ja keskiajalta heidät voi tunnistaa maakunnan lautamiesluetteloista (Nissilä 1954) sekä aina 1600-luvulle muista asiakirjoista lisänimistä Lappinen, Labbe (”Labbe Niku-Lasse”) sekä sellaisista talonnimistä kuin Lapin, jne. Eteläboreaalisen vyöhykkeen pohjoisosissa sulautuminen tapahtui noin 1400-luvulla, mutta Suomenselällä, Kainuussa ja Pohjois-Pohjanmaan syrjäseuduilla vasta uudella ajalla.

Rautakautisten kulttuurien kohtauspaikka

Rannikko Uudenmaan ja Varsinais-Suomen rajalla on Etelä-Suomen asutushistoriallisesti ehkä mielenkiintoisin kulttuurien kohtauspaikka. Seutu on monimutkainen peninkulmaisten niemien, suurten saarien, pitkien lahtien, jokisuiden ja pienten järvien labyrintti. Se muodostaa vanhan rautakautisen varsinaissuomalaisen asutuksen länsireunan, joka rajautui Uudenmaan parhailta jokikalastuspaikoilla sijaitseviin lapinkyliin, kuten Pohjan siittakylä Sidsbacka ja Kiskon Lapinkylä, sekä niiden merikalastus- ja hyljestyspaikkoihin, kuten Tenalan Stora Lappholmen ja Lappohja. Seutu sai ottaa vielä vastaan ristiretkiaikaisen ruotsalaisten uudisasutuksen; ruotsalaisten antamia ovat nimet Finby (Särkisalon ruotsinkielinen nimi) ja Tenalan Finby Gränden. Edellämainittuun Perniönjoen,

eli Kiskonjoen sivuhaaran, perukoilla olevaan polttohautauspaikkaan vieneen merenlahden perukoilla ovat Pohjankylä ja Arpalahti. Seitsemän kilometrin päässä siitä on Hämeenkylä rannalla, mikä viittaa paikan olleen hämäläisten satama. Vanhaan kauppapaikkaan ja Itämeren etelärannalta tulleisiin kauppiaisiin viittaa myös Kiskonjoen suun lähellä oleva asutusnimi Polack. Perniön Pohjaa tunnetumpi Pohja on Hankoniemeä idässä rajaavan lahden perukka. Tenala kuului uusmaalaisen itäisen huhtakaskikulttuurin alueeseen (Nikula 1938) kaskisahroineen ja risukarhine päivineen sen läntisimpänä kärkenä. Mikäpä muu seutu sopisi tätä paremmin vanhimpien suomalaisten kansanrunojen keskeisimmäksi syntypaikaksi?

Lahdenperukoista toiseen voitiin itä-länsi-suunnassa kulkea vesitse nykyistä paremmin, mutta vain soutamalla. Hankoniemi oli vuoteen 500 jKr. asti 43 km pitkä, tyvestään soutuveneillä läpikuljettava saari. Lähes yhtä kauan oli saarena laaja Bromarvin niemi. Porkkalakin oli 24 kilometrin pituinen saari vielä varsinaissuomalaisten ja ruotsalaisten uudisasukkaiden tullessa, ja nykyisen niemen tyvi oli suoraviivainen, vain soutaen ja osin sauvoimilla porkaten kuljettava väylä. Sitä pitkin kuljettiin Porkkalan Tavastfjärdeniltä Espoonjoen suussa olevan Kaukalahden ohi (vrt. Kaukassalo Kiskonjoen suussa) aina Ovanträskin rannalle (vrt. Perniön Yliskylän venehauta) Karvasbackaan. Edetäkseen sieltä koskista vesireittiä Hämeenkylään (vrt. Perniön Hämeenkylä), oli meriveneet vaihdettava kevyisiin jokiveneisiin, karvasiin. Tavastitkin kulkivat väylää, mutta toiseen suuntaan.

Bibliografia

Painamattomat lähteet

Aukia, L.-M. 2010. *Rannansiirtyminen ja ihmisen toimintaympäristön muutos Mätäjökilaakson alueella esihistoriallisella ajalla*. Pro gradu-tutkielma. Helsingin yliopisto, Maantieteen laitos.

- Fast, J. 1999–2004. *Helsinki Pitäjänmäki leikkikenttä*. Kivikautisen asuinpaikan tutkimusraportit. Helsinki: Museovirasto.
- GTK (Geologinen tutkimuskeskus) 2007. *Vantaan esihistoriaa varten tilaustyönä tehdyt merenpinnan korkeuden määritykset*.
- Lavento, M., Haggren, G., Nordqvist, K., Pertola, W. & Seitsonen, O. 2007. *Mätäjoen alueen inventointi 2007*. Helsinki: Helsingin yliopisto, arkeologia.
- Lehtosalo, V. 1962. *Helsingin pitäjän kiinteät muinaisjäännökset*. Inventointikertomus. Helsinki: Museovirasto.
- Korkeakoski-Väisänen, K. 1985. *Kertomus Turun yliopiston arkeologian osaston suorittamista tutkimuksista Turun Niuskalan Kotirinteen asuinpaikalla vuonna 1985*. Turku: Turun yliopisto, arkeologia.
- Pykälistö, P. 2017. *Valapaton tulva Kymenlaaksossa 1898–1910. Paikallisyhteisö ja luonnonkatastrofi autonomian ajan lopulla*. Pro gradu-tutkielma. Helsingin yliopisto, Suomen ja Pohjoismaiden historia.
- Waris, M. 1962. *Helsinki Pitäjänmäki leikkikenttä*. Kivikautisen asuinpaikan kaivaus. Helsinki: Museovirasto.
- Edgrén, T. 1999. Alkavan rautakauden kulttuurikuva Länsi-Suomessa. P. Fogelberg (toim.). *Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*: 311–330. Helsinki: Suomen tiedeseura.
- Englert, A. 2002. Suuret rahtialukset Tanskan vesillä 1000–1250. Arkeologisia todisteita ammattimaisesta kauppamerenkulusta ennen Hansa-aikaa. *Nautica-Fennica* 2001–2002: 7–18.
- Heikkilä, M. 2010. *Postglacial climatic changes and vegetation responses in northern Europe. Academic dissertation*. Department of geosciences and geography. Helsinki University Press.
- Hokkanen, K. 2008. Karttasarja rantaviivan sijainnista Vantaalla eri ajankohtina. Leskinen, S. & Pesonen, P. *Vantaan esihistoria*: 298–303. Vantaa: Vantaan kaupunki.
- Huurre, M. 1979. *9000 vuotta Suomen esihistoriaa*. Helsinki: Otava.
- Immonen, V. 2008. Arkeologi, esineet ja menneisyys. Virkaanastujaisesitys Turun yliopistossa 28.3.2018. *Tieteessä tapahtuu* 4/2018: 46–49.
- Itkonen, T. I. 1948. *Suomen lappalaiset vuoteen 1948*, I osa. Toinen painos. Helsinki: WSOY.
- Kepsu, S. 2005. *Uuteen maahan. Helsingin ja Vantaan vanha asutus ja nimistö*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kepsu, S. 2008. Espoon vanha asutusnimistö. K. Mallat, S. Suviranta, & R. Luoto (toim.) *Kylä-Espoo. Espoon vanha asutusnimistö ja kylämaisema*. Espoon kaupunki.
- Kivikoski, E. 1955. Hämeen rautakausi. *Hämeen historia*. I: 37–195. Hämeenlinna: Hämeen heimoliitto.
- Koivulehto, J. 1999. Das Verhältnis des Ostseefinnischen und des Lappischen im Lichte der alten Lehnwörter: Die Substitution des fremden Wortausgangs -Cvz im Lappischen. P. Lehtimäki (toim.). *Sprachen in Finland and Estland*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Kuokkanen, T. 2000. Stone Age sledges of central-grooved type: Finnish reconstructions. *Fennoscandia archaeologia* XVI.
- Lehtola, V.-P. 2008. Eteläisen Suomen muinaiset lappalaiset. *Muinaistutkija* 4/2008: 1–17.
- Leskinen, S. & Pesonen, P. 2008. *Vantaan esihistoria*. V. Kallio (toim.). Vantaa: Vantaan kaupunki.

Verkkolähteet

- Museovirasto 2018.. *Kulttuuriympäristön palveluikkuna*. <www.kyppi.fi>

Kirjallisuus

- Aikio, A. 2006. On Germanic-Saami contacts and Saami prehistory. *Journal de la Societe Finno-Ougrienne* 91: 9–55.
- Aikio, S. 1999. Nimistä ja asiakirjoista saamelaiden entisillä asuma-alueilla. P. Fogelberg (toim.). *Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*: 45. Helsinki: Suomen tiedeseura.
- Alenius, T. 2011. From Forest to a Farmland. Palaeoenvironmental Reconstruction of the Colonization of Western Uusimaa. *Iskos* 19: 87–116.
- Asplund, H., Hormisto, T. & Illmer, K. 1989. Kotirinne – A Late Neolithic Mixed Farming Site. Osteological and Chemical Investigations in the Kotirinne Dwelling Site at Niuskala, Turku, SW Finland. *Norwegian Archaeological Review* 22 (2): 119–129.

- Matikka, H. 2000. Perniön Yliskylän kappelin venepolttohauta. *Nautica Fennica* 2000: 90–110.
- Nikander, H. 1984. *Espoo 1700–1865*. Espoo: Espoon kaupunki.
- Nikula, O. 1938. *Tenala och Bromarfs socknars historia I*: 291–296. Helsinki.
- Nissilä, V. 1954. Syntymäpaikkaa ja -yhteisöä ilmaisevia sanoja nimistössämme. *Virittäjä* 58 (3): 246–287.
- Okkonen, J. 2003. *Jättiläisen hautoja ja hirveitä kiviröykkiöitä – Pohjanmaan muinaisten kivirakennelmien arkeologiaa*. Acta Universitatis Ouluensis. B Humaniora 52. Oulu.
- Paikkala, S. 1992. Satajärvinen Espoo. S. Paikkala (toim.) *Järvi-Espoo*: 26–80. Espoo: Espoon kaupunkisuunnitteluviraston nimistöyksikkö.
- Pesonen, P. 2002. Semisubterranean Houses in Finland – a review. *Huts and Houses – Stone Age and Early Metal Age buildings in Finland*: 9–41. Helsinki: National Board of Antiquities.
- Saarikivi, J. 2011. Saamelaiskielel – nykypäivää ja historiaa. I. Seurujärvi-Kari, P. Halinen & R. Pulkkinen (toim.) *Saamentutkimus tänään*. Tietolipas 234: 77–119. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Sarmaja-Korjonen, K. 1992. Fine-interval pollen and charcoal analyses as tracers of early clearance periods in S Finland. *Acta botanica Fennica* 146: 1–75.
- Solantie, R. 1988. Climatic conditions for the cultivation of rye with reference to the history of settlement in Finland. *Fennoscandia archaeologica* V: 3–19.
- Solantie, R. 1993a. Uusmaalaisten juurista. *Kotiseutu* 1/1993: 4–5.
- Solantie, R. 1993b. ”Saame”-nimistöä Etelä-Suomessa. *Kotiseutu* 3/1993: 87–88.
- Solantie, R. 1997. Järvien eteläinen saamelaisnimistö – hydrologiaakin eikä vain lingvistiikkaa. *Vesitalous* 5/1997: 34–36.
- Solantie, R. 2005. Aspects of some prehistoric cultures in relation in climate in Southwestern Finland. *Fennoscandia archaeologica* XXII: 28–42.
- Solantie, R. 2012. Ilmasto ja sen määräämät luonnonolot Suomen asutuksen ja maatalouden historiassa. Akateeminen väitöskirja. *Jyväskylä studies in humanities* 196. Jyväskylä.
- Solantie, R. 2015. Arveluita ja ajatusleikkejä Suomen esihistorian arvoituksista. *Muinaistutkija* 1/2015: 35–45.
- Ukkonen, P., Sørensen, K., Arppe, L., Daugnorra, L., Laugas, L., Oinonen, M., Pilot, M & Storå, J. 2014. An arctic seal in temperate waters: History of the ringed seal (*Pusa hispida*) in the Baltic Sea and its archipelago and its adaptation to the changing environment. *The Holocene*: 1–13.
- Vahtola, J. 1999. Saamelaisten esiintyminen Suomessa varhaishistoriallisten lähteiden ja paikannimien valossa. P. Fogelberg (toim.). *Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*. Helsinki: Suomen tiedeseura.
- Vilkuna, J. 2007. Kadonneet alkuasukkaat – Hämäläisen eräkauden tutkimusproblematiikka Keski-Suomessa. M. Jaatinen (toim.) *Suvaitkaa – Erkki Fredriksonin juhla-kirja*: 276–290. Jyväskylä.
- Voionmaa, V. 1943. Uudenmaan lappalaiset. *Suomalainen tiedeakatemia. Esitelmät ja pöytäkirjat*. Helsinki.
- Ylikangas, H. 1973. Lohjalaisten historia Ruotsin vallan vuosisatoina. *Lohjalaisten Historia I*: 73. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden kirjapaino Oy.
- Reijo Solantie, eläkkeellä Ilmatieteen laitoksen ylimeteorologin virasta. Väitellyt sekä meteorologiassa että taloushistoriassa. Taloushistorian väitös (2012): Ilmasto ja sen määräämät luonnonolot Suomen asutuksen ja maatalouden historiassa. *Jyväskylä studies in humanities* 196.

reijo.solantie@gmail.com

Mirette Modarress

Kiveen hakattu – aika ennen *selfietä* Minän merkit kulttuuriympäristössä ja muinaisjäänneissä

Ihmisellä on kenties kautta aikain ollut halu kertoa ”minän” olemassa olostsa, jättää siitä aineellinen jälki ja ikuistaa läsnäolo tavalla tai toisella, jakaa siitä tietoa muille.¹ Nykyään se tapahtuu helposti ottamalla *selfieitä* joka kadun nurkassa, torikahvilassa, patsaan äärellä ja vuonon notkelmassa; päivittämällä tapahtuma Facebookiin tai muihin minän sosiaalisiin sähköisiin verkostoihin. Ennen muinoin tehtiin puumerkkejä puiden runkoihin, kaiverrettiin tai hakattiin nimi kiveen tai kallioon. Näitä kaiverruksia² löytyy ympäri Suomen.³ Otollisia paikkoja ikuistukselle olivat kauniit tai erikoiset luontokohteet. Paikat, joissa vietettiin aikaa ja joissa muutkin kävivät. Sinne tehtiin puumerkit, jotta toiset paikalle tulevat huomaavat aikaisemmin käyneet. Osa näistä kohteista on myöhemmin merkityksellistetty paikallisesti tai valtakunnallisesti kulttuuri-perinnöksi (esim. Raike 2014; ks. Niukkanen 2009: 112–113).⁴ Merkkejä ja nimikaiverruksia on tehty myös rakennettuun kulttuuriympäristöön esimerkiksi siltoihin, rakennuksiin tai niiden raunioihin. Eeva Raike (2014) on tutkinut ja kartoittanut kalliohakkauksia Porin Reposaaren suositulla retkeilykohteella 1800- ja 1900-lukujen ajalta. Usein nimien ikuistamisessa kiveen on ollut mukana erityistä tunteenpaloa; niitä ovat kaivertaneet rakastavaiset (ks. esim. Kluukeri 2012) tai niillä on haluttu kertoa mielipiteistä ja aatteista (ks. Raike 2014: 38–39). Useat kalliohakkaukset sijaitsevat veden äärellä rantakallioilla, mutta niitä löytyy myös muista kallioisista kohteista, kuten Aavasaksan vaaralta Pohjois-Suomesta. Aavasaksalle niin matkailijat kuin paikalliset suuntasivat katsomaan kesäyön aurinkoa. Vaaran huipulle kiviin ja kallioihin vierailijat hakkasivat tai hakkauttivat nimiä, nimikirjaimia ja vuosilukuja muistoksi käynnistään.

Kaiverruksia on dokumentoitu yli 600 kappaletta, lähes kaikki ajoittuvat 1800-luvulle (ks. Valmari 1992; Stenfors 2001).⁵ Piia Stenforsin (2001: 151) mukaan ensimmäinen on vuodelta 1800 ja vain kolme on 1900-luvulta.

Artikkelissani käsittelen tarkemmin kahden täysin erilaista kohdetta. Yhteistä niille on kuitenkin se, että ihminen haluaa jättää pysyvän merkin itsestään kiveen hakattuna. Ensin tarkastelen luonnon- ja kulttuuriympäristöön hakattuja merkkejä: kaakkoissuomalaisista rantakalliota, johon on kaiverrettu muutamia nimikirjaimia ja vuosilukuja. Toisessa osiossa siirryn kauemmaksi ajassa ja paikassa, täysin erilaiseen kontekstiin eteläiranilaiseen maailmanperintökohteeseen, jonka seinämiin on vuosisatojen ajan kaiverrettu nimiä kertoamaan vierailusta kohteessa.

Poikakallion kaiverrukset

Kotkan alueella on useita kiviin ja kallioihin tehtyjä kaiverruksia (ks. Vuoristo 2007). Tarkasteleman kohde sijaitsee Kotkan Metsolan kaupunginosassa Hovinsaaren länsirannalla. Alueella on viime vuosisadan alun aikaista omakotitaloasutusta, ja mereen työntyvän niemen kärjessä vanhan Kotkan Höyrypanimon punatiilinen rakennus (1894), joka on kaavalla suojeltu (1993) ja muutamia vuosia sitten saneerattu ravintolaksi.⁶ Reilun 300 sadan metrin päässä vanhasta panimosta sijaitsee venesatama ja sen vieressä kallioinen uimaranta.⁷ Paikka on nimeltään Poikakallio. Sieltä johtaa kävelypolku, niin kutsuttu Aleksanterin polku, viereisen Langinkosken luonnonsuojelualueen läpi, jossa vähän yli kilometrin päässä sijaitsee suojeltu muinaiskohde Keisarin kalastusmaja. Langinkosken ma-

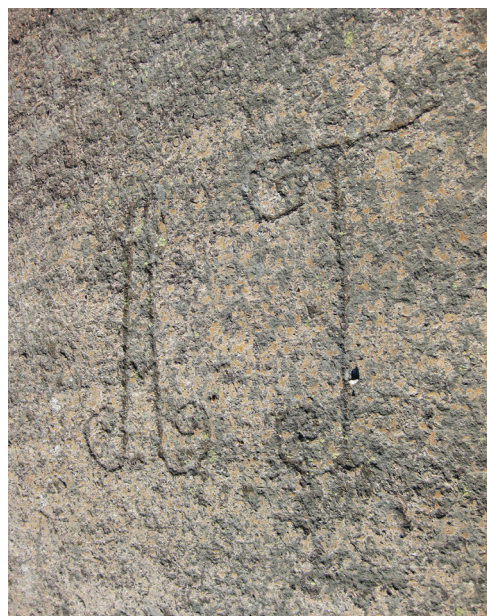


Kuva 1. Hovinsaaren länsirantaa, Poikakallio. Kaiverruksia näkyvillä etualalla. Kuva: Joel Räsänen.

jalla Suomen suuriruhtinas, Venäjän keisari Aleksanteri III perheineen vieraili muutaman kerran vapaa-aikanaan 1880- ja 1890-luvulla.⁸ Alue on historiallista seutua. Kävin siellä jokuunen vuosi sitten ja huomasin silloin Poikakalliolla kaiverruksia, joista otin valokuvan tai pari. Eeva Raiken esitelmä Reposaaressa taidekalliosta Turun 2014 arkeologipäivillä toi kaiverrukset uudelleen mieleeni. En päässyt enää paikalle niitä tutkimaan, mutta lisäselvityksen tekemiseksi sain hankittua muutamia tämän hetkisiä kuvia kohteesta (kuva 1).⁹

Hakkauksia on kuvista laskettavissa ainakin 15–16 kappaletta. Ne ovat laakeaan rantakalliioon hakattuja nimikirjaimia ja vuosilukuja.¹⁰ Yhtään koko nimeä ei paikalla ole ja kaiverrusten alkuperää on näin ollen mahdoton selvittää, tietoa tekijöistä en yrityksistä huolimatta löytänyt.¹¹ Tarkastelen muutamia kaiverruksia kuvien kautta.

Kuvassa 2 näkyy koukeroisin kirjaimin kirjoitettu A T. Sen yhteydessä ei ole vuosilukua, joten ajoitus on vaikeaa. Kirjoitustyylin



Kuva 2. Koukeroiset A T nimikirjaimet kiinnittivät ensimmäisenä huomioni. Kuva: M. Modarress.



Kuva 3. Nimikirjaimien T L ympärillä on sydän. Sydämen yläpuolella on lenkki tai renkas, samoin alapuolella. Kuva: J. Räsänen.

perusteella se kuitenkin vaikuttaa kaiverruksista vanhimmalta, sen voisi ajoittaa 1900-luvun alkupuolelle tai jopa vanhemmaksi. Viime vuosikymmenten suoraviivaista pölkkyäistä kirjoitusta se ei joka tapauksessa ole. Huomio kiinnittyy myös siihen, että isossa A kirjaimessa on käytetty samaa tyyliä kuin alueelle pystytetyn Keisarinmajalle johtavan opaskiven vanhanaikaisessa A:ssa, tosin kaiverruksen A on kapeampi.

Useissa Poikakallion kaiverruksissa nimikirjaimien yhteydessä on vuosiluku. Kaikista vuosiluvuista on mahdoton saada selvää, mutta selvästi luettavia vuosilukuja on neljä ajalta 1914–1959. Kuvassa 1 kalliolla näkyy kolmet kaiverretut nimikirjaimet. Edessä olevien kirjaimien (V ja huomattavan koukeroisen L?) alla on vuosiluku, jonka ensimmäiset numerot eivät ole luettavissa, mutta viimeisenä on numero 35.

Osa kirjaimista (4 kpl) on kehystetty sydämellä tai muulla kuviolla. Toisin kuin Raiken (2014: 35) mainitsemissa sydämissä, joissa on usein kahdet nimikirjaimet, näissä sydämissä on ainoastaan yhdet (esim. kuva 3 ja kuva 4). Kirjaimien välissä ei myöskään näy

minkäänlaista yhdistävää merkkiä, joka viittaisi kahden henkilön nimien etukirjaimiin.

Yksi hakkaus poikkeaa muista. Nimikirjaimien J V N jälkeen on kaiverrettu täydelliset päivämäärät ja jälkimmäisen eteen ilmeisesti risti (kuvat 4 ja 5), vaikka vaakasuoran sakaran toinen puoli on vaikeasti havaittavissa. Hakkaus vaikuttaa kerralla tehdyltä ja samanlaiselta kuin hautakivissä. Vuosilukujen 1914–1923 perusteella, kyseessä olisi ollut 9-vuotias lapsi. Viimeinen päivämäärä 19/6 kertoo ajankohdan olleen kesällä. Olisiko kysymyksessä hukkuneen lapsen muistolle tehty kaiverrus? Poikakalliolla on tapahtunut hukkumisonnettomuuksia ainakin viime vuosikymmeninä.¹² Jos vuosiluvut kertovat kuolemasta, on kaiverrus artikkelin tematiikasta, minän läsnäolon käsittelystä, poikkeava tapahtuma, vainajan muistoksi tehty kaiverrus. Vuosilukujen yläpuolella näkyy piirros, joka eroaa kaiverrustyyliltään viereisistä ja on ilmeisesti tehty eri ajankohtana.

Poikakallion vieressä on nykyään vene-satama ja siinä on ollut aikaisemminkin hyvä poukama veneille, joten jotkut kaiverruksista voivat olla satunnaisen veneilijän tai muun vierailijan tekemiä.¹³ Aikaisemmat hakkaukset usein innostavat myöhempiä kävijöitä tekemään omansa (ks. myös Raike 2014: 41). Kallioiden lähialue on vielä 1800-luvulla ollut peltoaluetta aina Metsolan asutusalueen rakennukseen 1920-luvulle asti. Sitä ennen ihmisten liikkumiseen ja oleiluun alueella ovat vaikuttaneet 1894 valmistunut Kotkan Höyrypanimo (ks. Kotkan höyrypanimo 2018) ja 1907 aloittanut Hovinsaaren sellutehdas (Museovirasto 2009) sekä keisarillinen Langinkoski (esim. Palmgren 1937; Backström 2009).¹⁴ Ne ovat varmaan osaltaan vaikuttaneet kallioon nimensä kaivertaneiden ihmisten elämässä, olleet osa heidän kulttuuriympäristöään.

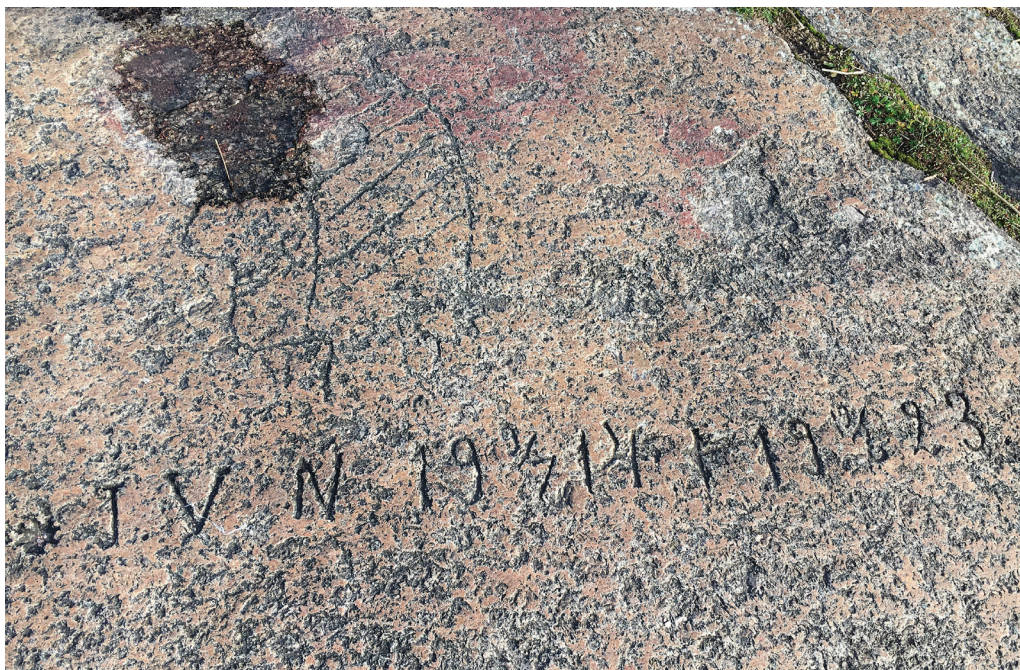
Useissa paikoissa kaiverruksia on tehty erityisesti 1800-luvun alkupuolelta 1900-luvun puolivälin paikkeille. Modernin ajan uudenlaisen yksilökeskeisemmän minäkuvan synty, matkailun kasvu ja kirjoitustaidon leviäminen ovat osaltaan voineet lisätä innokkuutta kaivertaa omat nimikirjaimet näkyville. Poikakallion kaiverrukset ovat vaa-



Kuva 4. Edessä sydän, jonka keskellä ovat nimikirjaimet *K J* ja vuosiluku 1934. Ylhäällä oikealla näkyvät kuvassa 5 olevat vuosiluvut. Kuva: J. Räsänen.

timattomia laajempiin tunnettuihin kalliohakkauskohteisiin verrattuna, mutta ne ovat mielenkiintoisia ja liitettävissä alueen kulttuurihistoriaan sekä perintöön.

Mainitsemani esimerkit ovat kotimaan luontokohteista ja kulttuuriympäristöstä. Ne kertovat paikkojen merkityksistä ja kuvastavat paikallisuutta, siihen liittyvää ”minän” kuulumista ja olemista. Mutta entä aikana



Kuva 5. J V N ja päivämäärät 9.7.1914 sekä 19.6.1923. Yllä myös piirros, joka ei kaiverrustyylin perusteella vaikuta kuuluvan vuosilukujen yhteyteen. Kuva: J. Räsänen.

ennen selfieitä ja pikakuvausta, kun maailmaa matkaava eurooppalainen ”minä” halusi kertoa jälkipolville käyneensä kaukaisessa muinaiskohteessa? Jatketaan kysymyksen kera reilut 4000 km (Oulusta) edemmäs kaakkoon, Iranin Farsin maakuntaan Marvdashtin tasangolle.

Kaiverruksia muinaiskohteissa – tuhoa ja kulttuuriperintöä

Yksi arkeologisesti ja historiallisesti vaikuttava paikka, joka on saanut vierailijat ikuis-tamaan nimensä raunioituneisiin seinämiin, on Persepolis, muinainen *Parsah* (nykyinen *Takht-e Jamshid*). Akhamanediäen aikaisen palatsikompleksin kiviseinämiin nimikaiverruksia ovat tehneet (enimmäkseen) eurooppalaiset vierailijat vuosisatojen ajan. 1700- ja 1800-luvuilla muinaisjäänköhteitä suojelevia lakeja ei vielä ollut, asiantila salli niin korkea-arvoisen diplomaatin kuin muunkin matkajan kaivertaa nimensä historiallisen kohteen seinään näkyväksi merkiksi vierai-

lusta ja tiedoksi tuleville: Minä kävin täällä, paikassa, jossa muinaisina aikoina hallitsivat Persian suurkuninkaat, paikassa jonka Aleksanteri makedonialainen aikoinaan valloitti ja tuhosi, paikassa, jota monet eurooppalaiset tieteilijät, taiteilijat ja diplomaatit ovat kuvailleet ja tutkineet.¹⁵ Persepoliksen kaiverruksista on mainittu useissa kirjallisissa tuotoksissa. Viimeisimpiin kuuluu St John Simpsonin (2005) seikkaperäinen inventointi *Making their mark: Foreign travellers at Persepolis*. Hän kirjaa 222 nimeä palatsialueelta vuosilta 1638–1962,¹⁶ joista 158 on Kansojen portin (*Darvazeh Mellalha*)¹⁷ seinämissä. Kaikille ei ole kirjoitus pohjaksi riittänyt ”härkien” väliin jäävä porttia reunustava seinämä, vaan osa vierailijoista on kaivertanut nimensä reliefeihin joko mahdollisimman näkyvälle paikalle portin etuosaan tai vartijaeläimen pintaan (kuvat 6 ja 7). Seinämistä löytyy myös muita kuin eurooppalaisia tai latinalaisilla kirjaimilla kirjoitettuja nimiä, mutta niitä on huomattavasti vähemmän.



Kuva 6. Kuvassa ylhäällä ”härän” mahan alaosassa: Ellis, Henderson, McKenzie. Väliseinämässä latinalaisten nimien lisäksi myös kolme kyrillisillä kirjaimilla kirjoitettuja nimiä (venäläisiä?) ja yksi persialainen. Kuva: M. Modarress.

Varhaisimpia mainintoja kaiverruksista on skotlantilaisen taiteilija-diplomaatin Robert Ker Porterin (1892) matkakirjassa, jossa hän kuvailee Persepoliksen raunioita. Ker Porter teki muinaisten rakennusten jäännöksistä tarkkoja piirroksia ja hän (Ker Porter 1821: 587) oli pahoillaan, että lukuisat vierailijat olivat kaivertaneet nimensä Kansojen portin hienoihin reliefiseinämiin vahingoittaen niitä. Englantilaisen diplomaatin George Curzonin (1892) reaktio kaiverruksiin oli päinvastainen. Hän mainitsi teoksessaan 27 havaitsemaansa nimeä. Curzon piti kaiverruksia kiinnostavina ja lisäsi niihin omansa. Curzon ei katsonut kaiverrusten haittaavan jo pahasti raunioituneita rakennuksia: *”From this proud memorial it is, - with affected disgust that most travellers turn to the records of many generations of European visitors, who have either cut or painted their names on the bodies of the bulls. - I do not share this spurious emotion. A structure so hopelessly ruined is not rendered the less impressive - - to my thinking, it becomes the more interesting - by reason of the records graven upon it, in many cases with their own hands, by famous voyagers of the past, with whose names and studies the intelligent visitor to Persepolis is likely to*

be almost as familiar as he is with the titles of Xerxes- -.” (Curzon 1892:156–157; ks. myös Simpson 2005; Modarress-Sadeghi 2018: 69–70) Curzonin myöhempi 1920–30-luvuilla Persepolista tutkinut ja siellä kaivauksia tehnyt saksalainen arkeologi Ernst Herzfeld sen sijaan tuomitsee Curzonin käytöksen. Herzfeldin mielestä Curzonin asenne edustaa eurooppalaista hienostelijaa, nimenomaan itsensä ja oman egonsa esille tuomista: *”Die Europäer sind alle eins: Ich, pleno titulo, der grosse Mann, bin hier gewesen. Umrahmt und unterstrichen u. von so einem Riesen-Snob wie Curzon, schräg geschrieben, unterstrichen und ingerahmt.”* (Dushinbirre 2005: 143, alaviite 15, viittaa Herzfeldin muistiinpanoihin; ks. myös Mousavi 2012: 148–149). Varhaiset kävijät eivät arastelleet kaivertaa nimeään muinaisjäännösten seinämiin, teko joka nykyään olisi tuomittavaa kulttuuriperinnön turmelemista. Herzfeldin asenne kertoo muutoksesta suhtautumisessa muinaisjäännöksiin ja niiden suojeluun. Herzfeld oli myös mukana Iranin muinaismuistolain (1930) valmistelussa (esim. Mousavi 2012: 162–163; Modarress-Sadeghi 2018: 43 alaviite 48). Laki kielsi tekemästä kaiverruksia rekisteröityihin muinaiskohteisiin.¹⁸ Muutamia kaiverruksia



Kuva 7. Kansojen porttia reunustavan härkäreliefin eturaajoissa ja välissä on useita nimikirjoituksia. Huomiota herättävimmät St. Rt. Willock (keskellä), Lotti de Laval ja Swifte (oikealla).¹⁹ Kuva: Mahsa Modarress.

on kuitenkin tehty vielä lain voimaantulon jälkeen (ks. myös Simpson 2005: 71).

Tänä päivänä ”koskemattomat menetelmät”, valokuvaus ja *selfiet*, takaavat sen, ettei kenenkään tarvitse toimia kuten Curzon ja maanmiehensä. Minän läsnäolon voi ikuistaa paikassa kuin paikassa, ja levitys laajalle katsojakunnalle käy hetkessä. Kenenkään ei tarvitse rikkoa muinaismuistolakeja tekemällä kaiverruksia historiallisten rakennusten tai muiden kivisten muinaisjäännöksen pintaan.

Omien käyntieni ikuistaminen samaisella muinaisuuden tunnelmaa tiheällä paikalla on tehty valokuvaamalla. Muutama vuosi sitten osiin rakennelmista on asetettu läpinäkyvät (matalat) suojaseinät, myös Kansojen portin alaosaan (kuva 8). Näin matkailijat eivät, ainakaan helposti, seuraa esimerkiksi raapustaa nimi muinaisiin seinämiin eivätkä turmele aikaisempia jo historialliseksi perinnöksi muuttuneita kaiverruksia.



Kuva 8. Suojaseinät Kansojen portin alaosaan. Kirjoittaja menossa tutkimaan portin kaiverruksia. Kuva: Mahsa Modarress.

Luonnonkohteeseen tehdyt hakkaukset muuttavat kohteen vuosikymmenten tai -satojen kuluessa kulttuuriperinnöksi. Kohteissa kuten Reposaaressa kalliohakkaukset ovat jatkuneet nykypäivään. Kun aikaisempia kaiverruksia ei turmella, uudet tuovat oman

lisänsä menneisyyden kalliohakkauksen ketjuun ja ovat, kuten Raike (2014: 44) kirjoittaa, osa elävää kulttuuriperintöä. Suojeltuun muinaiskohteeseen tehty kaiverrus sen sijaan vaurioittaa kohdetta ja on kulttuuriperinnön turmelemista. Silti, jossain tapauksissa, kuten

Persepoliksella, kaiverruksista on tullut ajan saatossa osa kulttuuriperintöä.

”Minän” läsnäolon ja vierailun tietyssä paikassa näkyväksi tekeminen erilaisten kaiverrusten ja hakkausten kautta on mielenkiintoista tutkittavaa, johon kätkeytyy monia tarinoita ihmisten menneestä elämästä. Se kertoo ihmisten suhteesta paikkaan, toisiinsa ja tulevaisuuteen. Sillä miksi kaivertaa kiveen ja kallioon, jos tarkoitus ei ole jättää pysyvää jälkeä, saada pieni ote ikuisuuden päiväkirjaan. Toivottavasti aihe innostaa tulevia tutkijoita kaiverrusten dokumentoinnin pariin, ja kertomukset minän läsnäolosta tulevat esille, niin kuin kaivertajat ovat niitä tehdessään varmaan toivoneet.

Bibliografia

Arkistolähteet

Valmari, S. 1992. Aavasaksan kalliohakkaukset. Julkaisematon raportti. Arkeologian laboratorion arkisto. Oulu: Oulun yliopisto.

Verkkolähteet

- Kluukeri, I. 2012. Kalliokirjoitukset todistavat rakkaudesta. *Yle uutiset* <<https://yle.fi/uutiset/3-6241952>> (Luettu 22.10.2018)
- Museovirasto 2009. Kotka. Hovinsaaren sel-lutehdas. Valtakunnallisesti merkittävät rakennetut kulttuuriympäristöt RKY. <http://www.rky.fi/read/asp/r_kohde_det.aspx?KOHDE_ID=1481> (Luettu 28.10.2018)
- Museovirasto 2018. Kotka. Norssaari & Varissaa-ri. Taide, muistomerkit, hakkaukset. <<https://www.kyppi.fi/>> (Luettu 28.10.2018)
- National Heritage Protection Act 1930. <<http://law.chtn.ir/>> (Luettu 13.9.2012)
- Yle Kymenlaakso. Mies löytyi hukkuneena Kotkassa. 19.7.2010. <<https://yle.fi/uutiset/3-5598679>> (Luettu 20.10.2018)

Kirjallisuus

Backström, R. 2009. *Langinkoski. Keisarillisen perheen kesäinen keidas*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Curzon, G. 1892. *Persia and the Persian question*. London: Longmans, Green & Co. <https://archive.org/details/bub_gb_lux-tAAAAAAJ> (Luettu 28.10.2016)
- Dushinberre, E. 2005. Herzfeld in Persepolis. Gunter A & Hauser S (eds) *Ernst Herzfeld and the Development of Near Eastern Studies, 1900–1950*. Leiden: Brill Academic Publishers: 137–180.
- Ker Porter, R. 1821. *Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia, &c. &c. During the years 1817, 1818, 1819, and 1820*. <<https://archive.org/details/travelsingeo-rgia01port/page/586>> (Luettu 20.10.2018)
- Korhonen, M. & Saarinen, J. 1999. *Kymistä Kotkaan*, osa I. Porvoo: WSOY.
- Kotkan Höyrypanimo. Kotkan höyrypanimon historia. <<https://www.hoyrypanimo.fi>> (Luettu 22.10.2018)
- Lankinen, J. 2018. Ruissalosta löytyi vanhoja kalliohakkauksia. *Turun Sanomat Saaristo* <<http://saaristo.ts.fi/hyva-tietaa/ruissalosta-loytyi-vanhoja-kalliohakkauksia/>> (Luettu 20.10.2018)
- Modarress-Sadeghi, M. 2018. *Muinaisesineestä kauppahyödykkeeksi – Arkeologia, kulttuuriperintö ja kolonialistiset tutkimuskäytännöt*. Acta Universitatis Ouluensis B 158. Oulu: Oulun yliopisto.
- Mousavi, A. 2012. *Persepolis: Discovery and Afterlife of a World Wonder*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Niukkanen, M. 2009. *Historiallisen ajan kiinteät muinaisjäännökset. Tunnistaminen ja suojele*. Museoviraston rakennushistorian-osaston oppaita ja ohjeita 3. Helsinki: Museovirasto.
- Palmberg, H. 1937. *Langinkoski. Smådrag ur Langinkoskinejdens historia*. Kouvola: Kymene Älvdals Museiförening.
- Raike, E. 2014. Reposaaren taidekalliot – elävä kulttuuriperintökohde Selkämeren sylissä. Begholm T. & S. Mäenpää (toim.) *Moni-ilmainen merihistoria. Nautica Fennica 2013–2014*. 27–47. Kotka: Suomen merimuseo: 27–47.
- Sancisi-Weerdenburg H. & W. Drijvers (eds.) 1991. *Trough Travellers' eyes. European travellers on the Iranian monuments*. Achaemenid History VII. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.

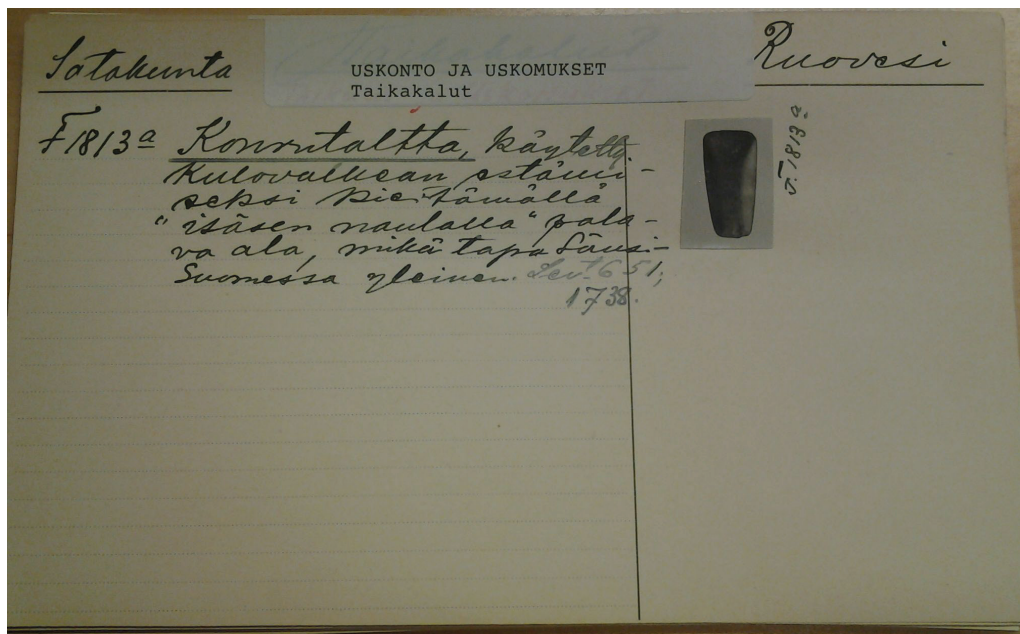
- Simpson, St. J. 2005. Making their mark: Foreign travellers at Persepolis. ARTA 2005.001 <<http://www.achemenet.com/ressources/enligne/arta/pdf/2005.001-Simpson.pdf>> (Luettu 19.3.2012)
- Stenfors, P. 2001. Keskiyön auringon vetovoimaa – tunnettujen vierailijoiden jälkiä kaiverrettuna Aavasaksan vaaran kiviin. E. Jarva, M. Mäki vuoti & T. Sironen (toim.) *Tutkimusmatkalla Pohjoiseen Giuseppe Acerbin Nordkapin matkan 200-vuotissymposiumi*. Acta Universitatis Ouluensis B 40. Oulu: Oulun yliopisto: 139–152.
- Vuoristo, K. 2007. *Kotkan kuntainventointi. Mantereen historiallinen aika ja saaristo*. Helsinki: Museovirasto.
- FT Mirette Modarress on väitellyt Oulun yliopistossa aiheenaan muinaisesinekauppa ja kulttuuriperintö.
- Loppuviitteet**
- 1 Vanhimmat merkit ihmisen (minän) paikalla olosta ovat käsien kuvat luola/kalliomaalausten seinissä, samoin ihmiskuvat kalliopiirroksissa. Jätän niiden tarkastelun tämän lyhyen artikkelin ulkopuolelle.
 - 2 Käytän molempia termejä kaiverrus ja hakkaus, en erittele tarkemmin millä tekniikalla kaiverrukset on tehty.
 - 3 Tietoja kohteista voi hakea esim. Museoviraston rekisteristä www.kyppi.fi.
 - 4 Aikaisemmin huomaamatta jääneitä hakkauksia löytyy edelleen, esimerkiksi Turun Ruissalosta (ks. Lankinen 2018).
 - 5 Oulun yliopiston arkeologian laboratorio kartoitti ja dokumentoi Aavasaksan vaaran laella olevia kalliohakkauksia Pentti Koivusen ohjauksessa kesällä 1991. Hakkauksia dokumentoitiin ainakin 600. Paikalla oli tehty myös havaintoja jo tuhoutuneista hakkauksista. Hakkauksista on piirroskopioita ja raportti (Valmari 1992) sekä kartoitukset (Piia Stenfors) arkeologian laboratorion arkistossa.
 - 6 Kotkan Höyrypanimon www.sivut; myös Korhonen & Saarinen 1999: 376–377.
 - 7 Joissain teksteissä venesatamaa kutsutaan Keisarinsatamaksi, mutta varsinaisesti Keisarinsatama sijaitsee lähempää Kotkan saarta.
 - 8 Langinkosken ja keisari Aleksanteri III:n yhteisestä historiasta ks. esim. Palmberg 1937; Backström 2009.
 - 9 Joel Räsänen ja Mika Räsänen kävivät kuvaamassa artikkeliani varten Poikakallion kaiverruksia. Kiitokset heille.
 - 10 Tarkka määrä tarvitsee tarkastuksen kohteessa, mutta Joel Räsänen ottamien kuvien perusteella nimikirjainkaiverruksia on ainakin noin 15–16 kappaletta ja yksi kaiverrettu piirros. Muutamia nimikirjaimia kehystää myös sydän tai muu kuvio.
 - 11 Toivottavasti joku paikan päällä toimiva tutkija innostuu selvittämään kaiverruksien alkuperää tarkemmin.
 - 12 Ks. esim. Yle Kymenlaakso 2010. Myös kuulopuhetta nuorten uimahyppöyönnettomuudesta, johon ei varmistusta.
 - 13 Ks. myös Raike 2014: 42. Myös esim. Museovirasto 2018: Kotka/Norssaari & Varissaari. Varissaarissa on lukuisia nimi- ja vuosilukuhakkauksia 1700–1900-luvulta. Norssaarissa on venäjänkielisiä keisarillisen laivaston upseereiden tekemiä hakkauksia.
 - 14 Langinkoskesta ja sen ympäristöstä tuli suosittu vierailukohde keisarillisen kiinnostuksen seurauksena (ks. Backström 2009).
 - 15 Persepolis oli usean eurooppalaisen tutkijan ja tutkimusmatkailijan mielenkiinnon kohteena, erityisesti 1600–1800-luvuilla. Vierailuista on julkaistu lukuisia piirroksia, tutkimusmuistiinpanoja ja matkakertomuksia (koosteita niistä ks. esim. Sancisi-Weerdenburg & Drijvers 1991; Mousavi 2012; myös Modarress-Sadeghi 2018: 67–70.)
 - 16 Simpson (2007: 5, 9) on kirjannut vain eurooppalaisia ja/tai latinalaisilla kirjaimilla kirjoitettuja nimiä. Hänen mukaansa niistä suurin osa on englantilaisten ja skottien.
 - 17 Pääportaikon ylätasanteella ollut aularakennus, josta on jäljellä härkä-reliefiportin seinämät ja kolme pylvästä (kuva 8).
 - 18 Ote englanniksi käännetystä lakitekstistä: “[Prohibited] - - Destructing or causing damage to national properties: covering them with plaster or paint; and engraving or drawing on them.” (National Heritage Protection Act 1930).
 - 19 Simpson (2005: 28) antaa De Lavalin kaiverruksen vuosiluvuksi 1844. Swifteä Simpson ei jostain syystä mainitse, eikä myöskään sen alla olevaa nimeä M.D. Kasmkhan 1921.

Sonja Hukantaival
Kansallismuseon taikaesinekokoelma
Kansanuskon arkeologiaa

Vuonna 1965 arkeologi Matti Huurre kirjoitti Yhteisvoimin-lehteen lyhyen jutun otsikolla ”Ukkosennuolia ja käärmeiden kärkejäkiviä”. Vielä lyhyempi versio samasta tekstistä julkaistiin vuonna 2003 Viipurin läänin historia I -kirjassa (Huurre 1965; 2003). Teksteissään Huurre kertoo, että kivikautiset kirveet ja taltat sekä erilaiset luonnonkivet olivat ”entisajan kansanmiehille” arvokkaita taikakaluja. Kivikautisten esineiden merkityksestä myöhempien aikojen taikaesineinä ovat myöhemmin kirjoittaneet myös arkeologit Henrik Asplund, Timo Muhonen ja Liisa Kunnas-Pusa (Asplund 2006; Muhonen 2006; Kunnas-Pusa 2016). Ei ole yllättävää, että juuri tämä ns.

ukonvaajaperinne on kiinnostanut arkeologeja niin meillä kuin muuallakin Euroopassa (esim. Blinkenberg 1911; Carelli 1996; 1997; Johanson 2009), mutta mitä ovat Huurteen mainitsemat käärmeiden kärkejäkivet? Huurre kertoo, että nämäkin saattoivat toisinaan olla kivikautisia nuijanpäitä tai kirveitäkin.

”Entisajan arvokkaita taikakaluja” oli toki muitakin kuin edellä mainitut kivet ja kiviesineet. Itseasiassa taikaesineitä kerättiin 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa suuria määriä museoihin. Kansallismuseossa näitä varten luotiin oma ”taikakalut” -kortisto (kuva 1), jossa on yli 300 esinettä. Näistä kirjoitti 1900-luvun alussa lyhyesti kansatieteilijä



Kuva 1. Taikakortistoon on usein kopioitu tietoja luettelosta. Kuvan kortissa on Ruovedeltä peräisin oleva kourutaltta (KM F1813a), jota on ”käytetty kulovalkean estämiseksi kiertämällä ’isäsen naulalla’ palava ala, mikä tapa Länsi-Suomessa yleinen”. Kuva: S. Hukantaival.

U. T. Sirelius (1906; 1921). Sirelius mainitsee 1906 ilmestyneen lyhyen artikkelinsa lopussa toivovansa voivansa palata aiheeseen myöhemmin. Nähtävästi toive ei toteutunut, sillä 1921 ilmestyneessä tekstissä ei juurikaan ole uutta. Taikaesineet jäivät museon kätköihin. Osa niistä oli näytteillä Kansallismuseossa vuonna 1985 (Sihvo 1986), mutta enimmäkseen ne ovat olleet niin yleisöltä kuin tutkijoiltakin unohduksissa. Myöhemmin folkloristit T. Issakainen ja Ulla Piela ovat kirjoittaneet taikaesineistä, mutta luonnollisesti heidän fokuksensa on siinä, mitä ja miten taikaesineistä on kerrottu (Issakainen 2006; Piela 2011). Samanlainen näkökulma on myös Katri Ratian etnologian pro gradussa (Ratia 2009). On aika kaivaa itse taikaesineet esille ja katsoa, mitä ne oikein ovat.

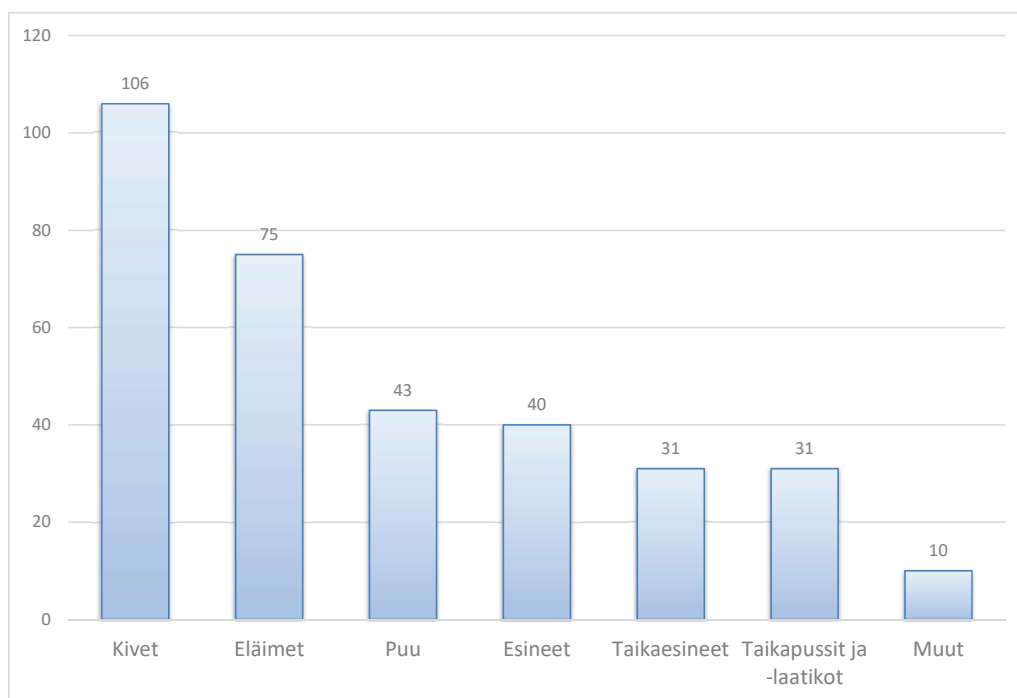
Taikuus on toimintaa, jolla pyritään toivottuun tulokseen. Länsimaisessa nykymaailmankuvassa on kuitenkin tarve erottaa taikuus sellaisesta toiminnasta, joka johtaa toivottuun tulokseen joko selkeän mekaanisesti (esim. tulitikkua raapaistaessa syttyy liekki) tai maailmankuvassamme yleisesti totena pidetyssä syy-seuraussuhteessa (esim. psykoterapia parantaa ahdistuksen) (esim. Hammond 1970; Bailey 2006). Taikuuden syy-seuraussuhde seuraa omia periaatteitaan (tartunta, jäljittely, osa edustaa kokonaisuutta), jotka näyttävät olevan ihmismielelle hyvin ominaisia (esim. Nemeroff & Rozin 2000). Silti taikuutta ei mielletä valtauskontojen osaksi, vaan se sijoitetaan virallisen jumaluusopin ulkopuolella elävään kansanuskoon (esim. Yoder 1974). Suomen alueella taikuus on ollut osa ihmisten arkipäivää ainakin 1900-luvun alkuun asti (esim. Stark 2015).

Kesällä 2018 ilmestyi Manchesterissa vuonna 2015 pidetyn *Theoretical Archaeology Group* (TAG) -konferenssin esitelmäni pohjalta kirjoitettu artikkeli Kansallismuseon taikaesinekokoelmasta (Hukantaival 2018)¹. Nyt käsillä oleva kirjoitus syntyi tuon artikkelin ilmestymisen innoittamana. Tämän tekstin tavoitteina on – Kansallismuseon taikaesinekokoelman lyhyen kuvailun lisäksi – esitellä vasta alkanutta (2018) tutkijatohtorihanketani ja pohtia arkeologian antia kansanuskon tutkimukselle. Uusi tutkimushankkeeni su-

keltaa taikaesinekokoelman saloihin Suomen Kulttuurirahaston ja Suomen Akatemian rahoituksen mahdollistamana.

Kansallismuseon taikakortisto

Tässä hankkeeni alkuvaiheessa esineiden läpikäyminen on vielä kesken, joten yleiskuva Kansallismuseon taikalut-kortiston kokoelmasta perustuu vielä luettelotietoihin. Kortiston reilusta 300 esineestä 106 luettelotilassa on erilaisia kiviä (kuva 2). Näistä salaman kärjiksi uskottuja ns. ukonvaajoja on ainakin 39 numerossa (lisäksi niitä on joissain taikapusseissa). Kaikki nämä eivät itse asiassa ole kivikautisia esineitä, vaan joukossa on myös hioinkiviä ja luonnonkiviäkin. Ukonvaajoiksi uskottuja kivikautisia esineitä on mitä ilmeisimmin Kansallismuseossa myös taikakortiston ulkopuolella, sillä yksikään Kunnas-Pusan esittelemästä 16 Jaakkimasta löydetyistä taikaesineistä käytetystä kiviesineistä ei löydy kortistosta (Kunnas-Pusa 2016: 10–11). Ukonvaaja on kelvannut mm. suojelevaksi rakennuskätköksi (Hukantaival 2016: 181–84) ja erilaisia tauteja parantamaan (Hako 2000: 209–10). Huurre mainitsee vuoden 1965 tekstissään käärmeiden kärjäkivien olevan ukonvaajoja harvinaisempi esineryhmä. Niitä on ainakin 21 numerossa (osassa useampia). Kyseessä on useimmiten vedessä pyörityneet ja silottuneet pienet luonnonkivet, mutta joukossa olen jo huomannut ainakin kivisiä värttinänkehriäkin. Tarinan mukaan käärmeet ovat keväisissä kärjissään pitäneet kiveä vuoron perään suussa, voidakseen todeta mikä käärmeistä oli eniten ihmisiä pureena tuomittava rangaistukseen (esim. Lehikoinen 2009: 199–201). Näitä kiviä on esimerkiksi voitu pitää taskussa kärjillä käydessä tai niillä on voitu parantaa tauteja (Hako 2000: 210; Lehikoinen 2009: 200). Korpinkivet ovat ulkonäöltään hyvin samanlaisia kuin niitä yleisemmät käärmeenkärjäkivet, mutta korpinkiviin liittyy erilainen tarina: ne löytyvät korpin pesästä (Rantasalo 1956). Edellä mainittujen lisäksi kokoelmassa on useita ns. reikäkiviä, joista osa saattaa olla esihistoriallisiakin. Omanlaisiaan ovat



Kuva 2. Erilaiset luonnonesineet hallitsevat Kansallismuseon taikaesinekokoelmaa, tosin kivien joukkoon on tässä laskettu myös mm. ukonvaajoina pidetyt ihmisen muokkaamat kiviesineet.

myös erikoisennäköiset ”imatrankivet”, jotka ovat jääkauden lustosavessa syntyneitä kalkkikonkreetioita (Geologian tutkimuskeskus n.d.: 15).

Kivien jälkeen yleisin taikaesineryhmä on erilaiset eläinten osat (75 luettelonumerossa). Tässä ryhmässä karhun hampaat, kynnet ja muut ruumiinosat ovat selvästi yleisimpiä (44 numerossa). Toinen usein esiintyvä eläin on sika (11). Sen torahampaat ja kärsät ovat kelvanneet taikoihin. Muita edustettuja eläimiä ovat mm. kyykäärme, mäyrä, ilves, ahma, kärppä ja hirvi. Pään ja raajan/käpälän osat ovat kaikissa eläinlajeissa yleisimpiä. Näitä eläinten osia on luettelotietojen perusteella käytetty paljon parannustaikuudessa, mutta myös esimerkiksi suojelevina amuletteina. Seuraavaksi yleisin ryhmä on erilaiset luontaiset puumuodostumat (43 luettelonumerossa). Tähän ryhmään kuuluu umpipuut, eli oksat tai juuret, jotka ovat kasvaneet muodostaen silmukan (15). Päivännäkemättömät puolestaan ovat puun kuoren alla kasvaneita pieniä

pahkoja (13). Viimeksi mainitut esiintyvät joskus käärmeenkärjäkivien kanssa samassa taikapussissa tai -laatikossa. Näitäkin esineitä on luettelotietojen mukaan käytetty erityisesti parantamiseen.

Ihmisen valmistamia esineitä on kokoelmassa yhteensä 71 luettelonumerossa. Näistä 40 numerossa olevat esineet ovat sellaisia, joita on voitu käyttää taikojen lisäksi muissa arkisissa askareissa ja 31 numerossa esineet on valmistettu nimenomaan taikakäyttöä varten. Edellisessä ryhmässä toistuvia esineitä ovat esimerkiksi värttinänkehrät, tulukset ja veitset. Jälkimmäiseen ryhmään kuuluu esimerkiksi sammakkoarkkuja (Hukantaival 2015), leppäukkoja (Issakainen 2006) ja niukahduslankoja. Taikapusseissa ja -laatikoissa on sekalaisia kokoelmia edellä mainittuja pieniä esineitä ja lisäksi mm. rautanauloja, piikiveä, rahoja ja kasvinsiemeniä. Nämä pussit ja rasiat ovat luettelotietojen mukaan usein olleet tietäjien omaisuutta.

Arkeologin näkökulma taikaesineisiin

Museoiden taikaesinekokoelmat tarjoavat ainutlaatuisen näkökulman kansanuskon esi-neelliseen puoleen. Ne ovat tulleet museoon mukanaan tieto niiden käytöstä taikuudessa ja samanaikainen folkloreaineisto valottaa niiden käyttöä lisää. Suunnitellessani projektiani minua kuitenkin arvelutti kysymys: Onko enimmäkseen 1800-luvulle ajoittuvien museokokoelmassa olevien esineiden tutkiminen arkeologiaa? Olen jo väitöskirjassani ylittänyt oppiaineiden välisiä rajoja, mutta siinä olivat kuitenkin vielä arkeologiset löydöt yhdessä pääosassa (Hukantaival 2016). Nyt tutkimuksen pääaineistona on perinteisesti kansatieteellisinä pidetyt esineet. Kuten mainitsin alussa, kansatieteilijöiden kiinnostus taikaesineitä kohtaan on kuitenkin ollut vähäistä. Ylipäänsä kansatiede tuntuu olevan nykyään suuntautunut vahvemmin nykykulttuurin tutkimukseen kuin perinteisempään esinetutkimukseen. Tutkimukseen on siis jäänyt aukko, jonka huomasi rajoittavan kansanuskoon kuuluvien ilmiöiden arkeologista tulkintaa. Kuvaavaa onkin, että nimenomaan arkeologit ovat nostaneet taikaesineet esille kirjoituksissaan.

Arkeologin näkökulma tähän esineryhmään on muutenkin erilainen kuin kansatieteilijän olisi. Tutkiessani esineitä takaraivosani on monenlaisia kysymyksiä: Miten nämä esineet olisivat tunnistettavissa arkeologisella kaivauksella? Onko esineisiin voinut jäädä veri-, rasva- tai muita jäämiä? Onko näitä samoja esinetyyppejä käytetty vuosisatoja vai ovatko ne uudempaa perinnettä? Yhtenä tärkeänä kysymyksenä on se, mitä näiden esineiden taikavoimaisuus kertoo ihmisten suhteesta esineisiin ja materiaaleihin ylipäänsä. Kyseessä ei ole marginaalinen ilmiö, vaan merkittävä osa ihmisten maailmankuvaa.

Yllä oleviin kysymyksiin vastaaminen ei tule olemaan helppoa. Taikaesinekokoelman tutkimisen yksi vahvuus on se, että se näyttää karun todellisuuden taikavoimaisina pidettyjen esineiden moninaisuudesta. Yleisestä ”kaikki tuntematon on rituaalia” -vitsistä huolimatta (esim. Bahn 1989: 62), esineet

saavat arkeologisessa kontekstissa uskonto- tai rituaalitulkinnan yleensä vasta kun kaikki muut mahdolliset tulkintavaihtoehdot on suljettu pois. Tähän itseasiassa tuo vitsikin liittyy: uskonto/rituaali jää ”mappi ö” -tyypiseksi jäännöstulkinnaksi. Tämän tuloksena arkeologisissa yhteyksissä tulkitut taikavoimaiset esineet ovat yleensä kohteen muusta löytöaineistosta selvästi erottuvia, erityisiä esinetyyppejä, erityisistä konteksteista. Taikaesinekokoelma kertoo myös toisenlaisen tarinan.

Hyvänä esimerkkinä arkisen vähäpätöisen mahdollisesta merkityksestä on esine numero KM F634. Vähäsanaisessa luettelossa tätä Savitaipaleelta kotoisin olevaa esinettä kuvaillaan seuraavasti: ”Ruusi, kappale saviastiaa, käytetty paiseitten painelemiseen”. Esine on kivisavisen mineraalivesipullon, ns. selteripullon, särmikäs kylkipala (kuva 3). Esineen sisäpinnalla ja osalla lohkopinnoista on tummaa ainetta, minkä vuoksi se näyttää maalöydöltä. Tämä sopisi yhteen sen kanssa, että ihotauteja usein parannettiin maahan liitetyillä materiaaleilla, kutsuttiinhan ihotauteja yleisesti ”maahiseksi” (Hako 2000: 86–88).



Kuva 3: Selteripullon kappale taikaesineenä. Tällä ”ruusilla” on parannettu paiseita Savitaipaleella. Kuva: S. Hukantaival.

Tällaiset esineet nostavat kylmän hien arkeologin otsalle: Pitääkö kaikki saviastianpalat tulkita taikaesineiksi? Ei toki. Se, mitä soisin tapahtuvan on, että loisimme kaikkiin esinekategorioihimme epäilevän katseen: Mitä kaikkea tuomme nykyajasta mukamme menneisyyteen? Jos roska on roskaa tänään, onko se sitä myös menneisyydessä? Ja kuten mainittu, todella mielenkiintoinen kysymys on: Millä tavoin ihminen menneisyydessä luokitteli esineitään? 1800-luvun loppu tuntuu arkeologin aikakäsityksessä lähes eilispäivältä, mutta taikaesinekokoelma näyttää armottomasti kuinka paljon maailmamme on muuttunut.

Haasteista huolimatta ajatukseni on, että tunnettujen taikaesineiden tutkimus antaa työkaluja kansanuskon tunnistamiseen myös arkeologisessa yhteydessä. Jo tässä vaiheessa tutkimustani olen huomannut monissa esineissä ja luonnonmuodostelmissa olevan selvää kiiltopatinaa, mikä kertoo niiden toistuvasta käsittelystä. Olen myös havainnut taikaesinevalinnoissa säännönmukaisuutta, mikä voi vielä muodostua yhdeksi apukeinoksi tulkinnessa.

Monenlaisia taikakaluja ja avoimia kysymyksiä

Näin kolmivuotisen tutkimushankkeen alkuvaiheessa kysymyksiä on monenlaisia ja vastaukset odottavat vielä paljastumistaan. Hankkeessa tulen paneutumaan tutkimussuunnitelmassani luetteloimiini kysymyksiin:

- Miten kansanusko ilmenee aineellisesti ja näkykö siinä ajallista tai paikallista vaihtelua?
- Mikä on kansanuskon suhde luontoon, yhteiskuntaan ja maailmankuvaan?
- Miten luontaiseen tai ihmisen valmistaamaan esineeseen liitetään taikavoima/toimijuus (niin käytössä kuin museossakin) ja mikä tämän prosessin merkitys on?
- Miten esineitä käsiteltiin rituaaleissa?
- Mikä on kansanuskon ja institutionalisoituneen uskonnon suhde?
- Miten paikallinen aineisto sopii laajempaan eurooppalaiseen yhteyteen?

Kysymyksiin on tarkoitus vastata neljässä artikkelissa, joissa keskityn yhteen tai kahteen kysymykseen kerralla. Kansallismuseon taikakortiston esineiden lisäksi tarkoitukseni on tutustua Tampereen museoiden ja Turun museokeskuksen kokoelmiin. Tulen käymään läpi myös arkeologisia löytöjä etsien niitä esineitä, joita on tunnetusti myöhemmin käytetty pääasiassa taikoihin. Tarkoituksena on tunnistaa mahdollista ajallista vaihtelua tunnetuissa taikaesineissä. Ajan saatossa käytöstä poistuneita taikaesineitä tällä menetelmällä ei toki tavoita.

Yllä olevassa listassa kolmantena oleva kysymys sisältää myös museokontekstissa tapahtuvaa valintaa. Tämä kysymys on tärkeä muun muassa lähdekriittisistä syistä. On selvää, että Kansallismuseon taikakortistoa kootessaan museohenkilökunta on rajannut taikakalut jonkin tietoisien tai tiedostamattoman periaatteen mukaan. Olen esimerkiksi pannut merkille, että kristinuskoon liitettävät esineet ovat kokoelmassa harvinaisia, vaikka nämä ovat olleet kansanuskossa tärkeitä. Kyseiset esineet lienee koottu johonkin toiseen kortistoon. Valitessani tällaisen valmiiksi rajatun kokonaisuuden, tuon sen syntyhistorian mukaan. Mitä jää ulkopuolelle? Tähän kysymykseen saatan saada vihjeitä vertailuaineistona käyttämästäni folkloresta.

Vaikka eri maiden taikaesineperinteissä näyttäisi olevan paikallisista luonnonoloista johtuvaa vaihteluakin, monet taikaesineet ovat kansainvälisiä. Oppineiden piireissä antiikin ajoista keskiajan läpi renessanssiin kiertäneet kivien taikavoimasta kertovat *lapidaarit* ovat voineet olla yksi perinteiden levintäkanava (esim. Duffin 2005). Ylipäänsä varhaiset lääkintäperinteet ovat selvästi vaikuttaneet kansanparannukseen ja -uskoon. Kiinnostava kysymys onkin, ovatko suomalaisten museo-kokoelmien taikaesineet tulleet täällä tutuiksi keskiajan myötä vai onko joukossa myös rautakaudella tunnettuja esineitä. Tämä kysymys saattaa tosin jäädä odottamaan seuraavaa tutkimushanketta, vaikka jotain pientä onkin aikanaan rautakautisista taikaesineistä julkaistu (Kivikoski 1962; 1965).

Tieteellisten julkaisujen lisäksi olen hankkeeni suunnitelmassa luvannut kertoa

tutkimuksistani yleisölle verkossa olevan blogin muodossa. Tämä media on minulle vielä suhteellisen tuntematon, joten alku on ollut tahmeaa. Aloitin ensin suomenkielisen blogin Turun yliopiston kautta, mutta siirryttyäni syyskuun alusta Åbo Akademille tämä blogi jäi toistaiseksi kesken. Pistinkin alulle myös englanninkielisen blogin, jonka mainitsen tässä saadakseni paineita myös päivittää sitä (Archaeology of Folk Religion 2018).

Kiitokset: Raila Kataja Kansallismuseosta ja Marja Pelanne sekä Sanna Särkelä Museoviraston Kokoelma- ja konservointikeskuksesta. Suomen Kulttuurirahasto ja Suomen Akatemia (314622).

Bibliografia

Verkkolähteet

Archaeology of Folk Religion 2018. Blogi.
<<https://archaeomagica.blog/>> (Luettu 30.10.2018)

Kirjallisuus

Asplund, H. 2006. Puikko puhki pilven? V. Immonen & M. Haimila (toim.) *Mustaa valkoisella. Ystäväkirja arkeologian lehtori Kristiina Korkeakoski-Väisäselle*: 19–27. Turku: Turun yliopisto, arkeologia.

Bahn, P. 1989. *Bluff Your Way in Archaeology*. Horsham: Ravette Books.

Bailey, M. D. 2006. The Meanings of Magic. *Magic, Ritual, and Witchcraft* 1: 1–23.

Blinkenberg, C. 1911. *The Thunderweapon in Religion and Folklore: A Study in Comparative Archaeology*. Cambridge Archaeological and Ethnological Series. Cambridge: Cambridge University Press.

Carelli, P. 1996. Blixar och dunder, magiska under. Om åskstenstraditionen och föremösten av stenåldersfynd i medeltida kulturlager. *Fornvännen* 91: 153–70.

Carelli, P. 1997. Thunder and Lightning, Magical Miracles. On the Popular Myth of Thunderstones and the Presence of Stone Age Artefacts in Medieval Deposits. H. Andersson,

P. Carelli & L. Ersgård (toim.) *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*: 393–417. Lund Studies in Medieval Archaeology 19. Lund: University of Lund.

Duffin, C. J. 2005. The Western Lapidary Tradition in Early Geological Literature: Medicinal and Magical Minerals. *Geology Today* 21: 58–63.

Geologian tutkimuskeskus. n.d. *Imatran georeitti*. Imatra: KEHY Matkailupalvelut. <https://www.imatra.fi/sites/default/files/atoms/files/imatran_georeitti.pdf>

Hako, M. (toim.) 2000. *Kansanomainen lääkintätietous*. 3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 229:4. Helsinki: SKS.

Hammond, D. 1970. Magic: A Problem in Semantics. *American Anthropologist* 72: 1349–56.

Hukantaival, S. 2015. Frogs in Miniature Coffins from Churches in Finland – Folk Magic in Christian Holy Places. *Mirator* 16: 192–220.

Hukantaival, S. 2016. ‘For a witch cannot cross such a threshold!’ – Building concealment traditions in Finland c. 1200–1950. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* XXIII. Turku: SKAS.

Hukantaival, S. 2018. The Materiality of Finnish Folk Magic – Objects in the Collections of the National Museum of Finland. *Material Religion* 14 (2): 183–98.

Huurre, M. 1965. Ukkosennuolia ja käärmeiden kärkejäkiviä. *Yhteisvoimin* (6): 38–39.

Huurre, M. 2003. Ukkosennuolia ja käärmeitten kärkejäkiviä. M. Saarnisto (toim.) *Viipurin läänin historia I: Karjalan synty*: 168–69. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino.

Issakainen, T. 2006. ‘Vainajien lapset’. Taikaesineet ajassa. *Ennen ja nyt – historian tietosanomat*. <http://www.ennenjanyt.net/2006_2/issakainen.pdf>

Johanson, K. 2009. The Changing Meaning of ‘Thunderbolts’. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 42: 129–74.

Kivikoski, E. 1962. Kaurisimpukoita Suomen rautakauden löydöissä. *Virittäjä* 66: 256.

Kivikoski, E. 1965. Magische Fundgut aus finnischer Eisenzeit. *Suomen Museo* 72: 22–35.

Kunnas-Pusa, L. 2016. Tärvellyt ja kaaputetut – Kivikautiset irtolöydöt Jaakkiman pitäjästä ja kivikauden esineiden keräily

- 1800–1900-lukujen vaihteessa. *Muinaistutkija* (4): 2–17.
- Lehikoinen, H. 2009. *Ole siviä sikanen. Suomalaiset eläinuskomukset*. Helsinki: Teos.
- Muhonen, T. 2006. Kolme ajallista näkökulmaa ukonvaajoihin. Kivikauden kiviesineet myöhempien aikojen kuriositeetteina. *Kuriositeettikabi.net*. <<http://kuriositeettikabi.net/numero3/Ukonvaajat.pdf>>
- Nemeroff, C. & P. Rozin. 2000. The Makings of the Magical Mind: The Nature and Function of Sympathetic Magical Thinking. K.S. Rosengren, C. N. Johnson & P. L. Harris (toim.) *Imagining the Impossible. Magical, Scientific, and Religious Thinking in Children*: 1–34. Cambridge: Cambridge University Press.
- Piela, U. 2011. Esineen taika. A. Nieminen, P. Olsson, H. Ruotsala & K. Siivonen (toim.) *Aineen taikaa. Näkyvän ja näkymättömän kulttuurin jäljillä*: 109–23. Helsinki: SKS.
- Rantasalo, A. V. 1956. Korpinkivi. *Kalevalaseuran vuosikirja* 36: 108–24.
- Ratia, K. 2009. *Taikojen väkevät ainekset. Tutkielma väestä ja sen ilmenemisestä esineissä ja materiaaleissa vanhassa pohjois-suomalaisessa taikaperinteessä*. Pro gradu -tutkielma. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, etnologia.
- Sihvo, P. 1986. *Mull on kourat kontiolta: loitsuja ja taikoja*. Helsinki: SKS.
- Sirelius, U. T. 1906. Muutamista suomalaisten taikakaluista. *Virittäjä* 10: 33–40.
- Sirelius, U. T. 1921. Varautuminen. Taika- ja varausneuvot. *Suomen kansanomaista kulttuuria. Esineellisen kansatieteen tuloksia II*: 554–61. Helsinki: Otava.
- Stark, L. 2015. Magic and Witchcraft in Their Everyday Context. Childhood Memories from the Nineteenth-Century Finnish Countryside. *ARV. Nordic Yearbook of Folklore* 70: 125–46.
- Yoder, D. 1974. Toward a Definition of Folk Religion. *Western Folklore* 33: 2–15.

FT Sonja Hukantaival on Suomen Akatemian rahoittama tutkijatohtori Åbo Akademiassa. sonja.hukantaival@abo.fi

Loppuviite

- 1 Artikkelin on valitettavasti maksumuurin takana, mutta lähetän mielelläni sen sähköpostilla kiinnostuneille.